

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

І С Т О Р И Ч Н І З О Ш И Т И

В.І. ПАЛІЄНКО

МІСЦЯ ІСТОРИЧНОГО РОЗСЕЛЕННЯ

ПОЛЬСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ В УКРАЇНІ

в кінці XIX – XX ст.

Київ -- 1998

Палієнко Володимир Іванович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історіографії Інституту історії України Національної академії наук України.

В науковій праці розглядаються історія міграційних процесів, місця історичного розселення і питання демографії польської людності в Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ століття.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, і усіх, хто цікавиться історією України і міжнаціональних відносин в Українській державі.

Редколегія:

С.В.Кульчицький (головний редактор),
О.І.Ганжа (відповідальний секретар),
О.І.Гуржій, В.М.Даниленко, В.С.Коваль,
Н.А.Шип, І.С. Хміль, М.В.Коваль.

Літературний редактор В.І.Новицький
Коректура авторська
Набір підготувала Л.Г.Смолякова

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове. Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

*Моїм дорогим батькам —
Марії та Івану, —
моїм першим в житті вчителям.*

ВСТУП

Наша рідна Батьківщина — суверена Україна — одна із великих європейських країн не тільки за територією, але й за чисельністю і багатоетнічністю населення і промислово-економічним потенціалом, на сучасному етапі переживає великі політичні труднощі. Гальмування сучасного процесу розбудови Української держави відбувається в результаті втрати соціальної бази, яка б підтримала цей політичний процес. При цьому політики не помічають такий потужний суспільний пласт, як національні меншини, що проживають в Україні і складають 27,3%, тобто майже третину її населення, і, тим самим являють великий резерв в справі державотворення. Складні політичні проблеми пов'язані з розбудовою і становленням Української держави можуть бути розв'язані лише на ґрунті вивчення складних і протиречивих процесів міжнаціональних відносин в Україні, що дозволить гармонізувати ці міжнаціональні відносини і залучити національні меншини до процесу державотворення. В зв'язку з цим посилюються актуальність і практична значимість комплексного дослідження історії національних меншин України, зокрема польської людності — четвертої за чисельністю слов'янської нації, представники якої з давніх давен проживають в нашій державі, весною 1917 року — на зорі українського національного відродження палко вітали новонароджену Центральну Раду, як головний керівний державний орган і заявили проголосивши: "Поляки, вважаючи себе споконвічними жителями цього краю (України — прим. — Авт.) готові працювати спільно

при закладенню основ власного життя українського народу з забезпеченням прав польської національної меншості на Україні”.

Тому автор цієї наукової праці безпосереднім предметом свого дослідження обрав вивчення досвіду державних органів і установ України, який вони накопичили під час здійснення польського національно-адміністративного будівництва — найсуттєвішого фактору у вирішенні польського національного питання, яке стояло перед державницькою владою на порядку денному 125 років. Дослідження цього складного процесу дозволить виявити ті головні моменти, які необхідно враховувати в сучасних міжетнічних відносинах, що відбуваються вже в умовах ринкових стосунків.

Провідним питанням цієї комплексної наукової проблеми є дослідження історії міграційних процесів, місць розселення і розвиток соціальної структури польської людності, що проживала і проживає в Україні.

З проблем історії розселення і проживання польської людності в Україні накопичено величезний науковий матеріал, який складають наукові монографії, статті, збірники документів і статистичні.

Центральне місце в цьому займають наукові праці з історіографії проблеми, що вийшли в світ в міжвоєнний період, серед яких виділяються праці Є.Залевського¹ і Ф.Фришманової.² В цих працях подається науковий матеріал, що висвітлює основні етапи історичного розселення і проживання поляків в Україні, досягнення польського національного будівництва як в Україні, так і в цілому колишньому СРСР.

Важливе місце в історіографічній науці займають праці присвячені проблемам історії міграційних процесів і розселення польської людності в Україні.

Одним з найперших, хто торкнувся цієї проблеми був В.Антонович наукові дослідження якого в значній мірі

базувалися на документальних матеріалах археографічної комісії.³

Окремі проблеми міграційних процесів, що відбувались в Україні, в тому числі і залюднення України поляками, розглядав в своїх роботах видатний український історик М.С.Грушевський.⁴ Вивчення цих наукових аспектів дало йому можливість розробити і викласти в своїй багатотомній “Історії України-Русі” основні тенденції історичної міграції польської людності, що відбувались в Україні на протязі XVI—XVII ст.⁵

Значний науковий внесок у вивчення міграційних процесів залюднення Лівобережної України зробив Д.І.Багалій.⁶

Дуже цікаві неординарні факти, що надають велику допомогу у вивченні і реконструкції міграційних процесів поляків в Україні, що відбувались на протязі віків, знаходяться в “Історичних монографіях” М.І.Костомарова.⁷

Частково проблеми міграції людності в Україні торкався в своїй фундаментальній праці-монографії М.М.Аркас.⁸

Значний інтерес для дослідження процесів заселення поляками України представляють наукові праці Липинських — Теодора і Вацлава. Якщо Теодор Липинський в своєму трьохтомному науковому історичному дослідженні подає історію України та її колонізацію, як представник старої польської історичної школи⁹, то Вацлав Липинський в своїх наукових працях намагається дати більш об’єктивне висвітлення історичних процесів залюднення України поляками і визначення внеску польської людності в розвиток української державності і культури.¹⁰

Дуже цікаві історичні матеріали щодо процесів колонізації України подаються в “Історичних нарисах” К.Шайнохи.¹¹

Визначне місце, як в Українській, так і в Польській науковій історіографії з проблем колонізації України, займають праці Олександра Яблоновського, який на основі вивчення величезного масиву наукового історичного матеріалу в ряді своїх багатотомних історичних досліджень узагальнив і виклав історію міграційних процесів польської людності в Україні, та вплив, який вона здійснила на подальший розвиток народу України, та його культуру.

На рубежі XIX — початку XX ст. вийшла його багатотомна робота "Польша XVI ст. під поглядом географічно-статистичним", що складалась з 7—11 томів, а деякі з них мали по 2—3 частини, в яких висвітлювались ці проблеми по окремих українських землях, що були в складі Польщі в XVI ст.¹² Пізніше ця проблема отримала свою подальшу розробку в багатотомних наукових "Листах" А.Яблоновського.¹³ А в 1912 р. в Кракові, він видав наукову працю, в якій узагальнив всі свої попередні дослідження.¹⁴

Подальший розвиток польської людності, що проживала в Україні безпосередньо переплітається з історичними долями всього польського народу і самої Речі Посполитої, яка в кінці XVIII ст. після трьох її поділів поміж Прусією, Австрією і Росією перестала існувати як суверенна держава. На порядок денний виходить так зване польське національне питання, теоретичне обґрунтування якого намагалися подати керівники польського збройного повстання 1863—1864 рр., а також під час буремних подій на початку XX ст.¹⁵

Дослідження першого досвіду практичного вирішення цього питання — здійснення польського національного будівництва в перші десятиліття XX ст. докладно висвітлив в своїй фундаментальній праці Генрік Яблонський.¹⁶

Серед наукових праць радянських істориків, які досліджували ці проблеми виділяються праці патріарха української зовнішньополітичної історії професора

Р.Г.Симоненка, де він висвітлює міжнародні чинники, що справили значний вплив на подальший соціально-економічний і культурний розвиток польської людності в Україні.¹⁷

В останній час з'явився ряд наукових праць, в яких Т.І.Єрьоменко, Б.В.Чирко, О.Я.Калакура¹⁸, А.А.Кондрацький торкаються і намагаються по-новому висвітлити вищезазначену автором проблему, і, тим самим ліквідувати "білі плями" в історії України.

Наукова праця А.А.Кондрацького "Поляки на Україні в Х—ХІХ ст." хоча і була класифікована як наукова стаття¹⁹, але заслуговує більшої уваги дослідників і пошани, тому що насправді є ретельним, фундаментальним, науковим високопрофесіональним історіографічним оглядом наукової літератури і документів з історії проживання в Україні польського населення на протязі цілого тисячоліття.

Я, як автор, вважаю за необхідне виокремити творчий науковий доробок в цій науковій галузі І.Т.Лісевича — вельмишановного мого наукового опонента, тактичного і культурного науковця, який, як на мою думку, досліджує ту ж саму проблему, але дещо з іншого боку.²⁰

Свій скромний доробок у дослідження наукової проблеми історії міграційних процесів, розселення польської людності в Україні, її соціальної структури зробив і автор цієї праці.²¹

Що стосується статистичних матеріалів, то найважливіші з них і дуже цікаві містяться в багатотомній "Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года", яка була видана за редакцією М.О.Тройницького.²²

ПОЛЬСЬКА ЛЮДНІСТЬ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Найбільш об'єктивно місця історичного проживання польської людності в Україні та її соціально-економічний стан відзеркалено в Першому всеросійському загальному переписі населення 1897 р., який було проведено і опрацьовано майже через чотири десятиліття після початку економічних реформ в Російській імперії, що сприяли масовому переселенню поляків в Україну в другій половині XIX ст., але в той же час — задовго до таких глобальних соціальних потрясінь, як перша світова війна, революція і громадянська війна в Росії і в Україні, польсько-радянська війна 1920 р. і репатріація польського населення в 1921—1924 рр. На жаль сучасні історики “дуже недоцінюють” недостатньо використовують матеріали перепису 1897 р. Наукова цінність цього документу в тому, що ретельно слідкуючи за статистичними даними цього перепису, детально аналізуючи їх, і, співставляючи з історичними фактами можна простежити основні міграційні напрями поляків в Україну на протязі попередніх століть.

Багато століть на території сучасної України проживає польська людність — представники однієї з найчисельніших слов'янських націй. Історія її появи і розселення в Україні сягає сивої давнини. Літописи свідчать, що в 1031 р., через рік після смерті Болеслава, в землі лядській почався заколот, на придушення якого зі своїми дружинами виступили українські князі: стольний Київський — Ярослав Мудрий і Мстислав. Після придушення заколоту і ліквідації спроб Червоної Русі відокремитися, Ярослав Мудрий привів в Україну полонених ляхів: “... и многи Ляхы приведоста и разделившая. Ярослав посади своя по Ръси. И суть до сего дни”, тобто розселив їх вздовж річки Росі.²³

Але початок основних міграційних переміщень польської людності в Україну припадає на кінець XIV — першу половину XV ст.; коли Польща після запеклої боротьби з Великим князівством Литовським, відвоювала у останнього Західну Подолію і почала не менш запеклу боротьбу за родючі землі Волині. Цю боротьбу Польща успішно завершила в 1569 р. На цей час на Волинь з Мазовії, рятуючись від немилосердного феодального гноблення польських магнатів перейшла і розселилась велика кількість селян і дрібної шляхти, яка за своєю убогістю нічим не відрізнялась від тих самих селян. Саме ця значна обставина дозволила польському королю під тиском польських магнатів скористатися вибриками литовської шляхти, яка таємно покинула засідання польського сейму, що відбувався в Любліні, відібрати у Литви і приєднати до Польщі спочатку Волинь і Брацлавщину, а невдовзі — Київщину з Лівобережною Україною.²⁴

Нові “хвилі переселенців”, які почали з’являтися в Україні з середини XIX ст., розселялися в основному в її правобережній частині. Так, на Волині, на початку XX ст. кількість вихідців з території етнічної Польщі, яку російські чиновники називали губерніями Привіслінського краю, складала 89 943 особи, або 44,7% тих, хто народився поза межами Волинської губернії, з яких 45 145 осіб — були чоловіками. Майже однакова статева рівність серед переселенців свідчить про сімейний характер переселень з Привіслінського краю. У більшості своїй це були селяни і розселялися вони головним чином в селах.²⁵

Незважаючи на те, що на початку XX ст. в Волинській губернії проживав 184161 поляк — майже половина польської людності України, самі поляки по відношенню до всього населення губернії складали всього 6,16% — середній відсоток по губернії. Але, все ж таки після українців (1 049 048 осіб) і євреїв

(191 608 осіб) — поляки були третьою етнічною групою на Волині. 90% польської людності на Волині проживала в повітах — сільській місцевості, і лише 9,14% поляків — в містах Волині. На території самої Волині польське населення розселялося нерівномірно. На початку ХХ ст. на Волині виділяються декілька регіонів компактного проживання польської людності.²⁶

Першим з них були землі західних волинських повітів, приєднані до Польщі в кінці ХІV — першій третині ХV ст. Після трьох її поділів у ХVІІІ ст. вони відійшли до Російської імперії. Відсоток польського населення в цих повітах по відношенню до середнього по Волинській губернії перевищував останній майже в 1,5 рази: в Ровенському повіті — 25 126 поляків (9,2% від всього населення повіту), Луцькому — 24 504 (9,7%), Володимир-Волинському — 23 225 (8,38%), і тільки в Новоград-Волинському повіті, який був центральним в губернії, процент польської людності був менший за середній — 5,22% (18 231 поляк).²⁷

На сході Волині така висока концентрація польського населення мала місце в Житомирському повіті — 24 678 осіб, які складали 5,69% всього населення повіту. Причому, майже третина з них припадала на місто Житомир.

Іншим регіоном, де проживала досить значна кількість поляків, було межиріччя Стиру—Горині—Случі — в південно-західній частині Волинської губернії. Так. в Заславському повіті їх було 14 608 (7% всієї повітової людності), в Острозькому — 11 198 (6,61%), в Старокостянтинівському — 10 756 (5,55%), в Кременецькому — 6 603 (3,01%). Вцілому, — це майже на третину менше, ніж в західних повітах Волині, але — в 4,3 рази більше, ніж в північній її частині, де містилися повіти: Ковельський з 9 700 поляками (4,59%), і Овруцький, який мав найнижчу в губернії чисельність польської людності — 2 757 осіб, або 1,34% населення повіту.²⁸

У містах Волинської губернії проживали 17 834 поляки, або 9,14% польського населення губернії. Найбільша його концентрація — 7 464 особи, або 11,33% від усього населення міста, була в Житомирі, що перевищувало середній показник по губернії майже в 2 рази. За ним по чисельності польського населення йшли: Ковель — 1 651 (9,33%), Володимир-Волинський — 776 (7,75%), Новоград-Волинський — 1 291 (7,63%), Луцьк — 1 233 (7,17%), Рівне — 1664 (6,77%). В інших містах Волинської губернії чисельність польського населення не перевищувало декількох сотень, а його відсоток — був більш-менш близьким до середнього по губернії. Містом з найменшою кількістю польського населення — всього 152 особи (2,06% населення) був Овруч.²⁹

Загальний аналіз чисельності польського населення та його питомої ваги серед усієї людності Волині при обстеженні повітів з заходу на схід свідчить, що частка польської людності знижується з 9,7% — 9,2% в західних повітах — до 5,69% у Житомирському, і, навіть — до 1,34% в Овруцькому повітах. Це відголосок далеких багатовікових подій, що відбувалися на Волині, і, простежуються навіть на початку ХХ ст. З цього можна зробити висновок, що польський міграційний рух на Волинь здійснювався з заходу на схід, при цьому дуже чітко простежується головний стратегічний напрямок міграції: лінія Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новоград-Волинський — Житомир, що проходила через центр Волинської губернії вздовж головних торговельних шляхів, які забезпечували мігрантам безперешкодне військове і економічне сполучення з метрополією. Вище зазначені міста були також і плацдармами поступового просування на схід, і — засобами оборони від народних повстань. Подальше просування польської людності на схід України було припинено в кінці ХVІІ ст. українським національно-визвольним рухом, зокрема загонами фастівського полковника Семена Гурко-Палія.

Міграційний рух на північ був обмежений кордонами Великолитовського князівства, де знаходилися володіння литовських магнатів, які з особливою люттю гнобили слов'ян. Дрібна шляхта не мала можливості отримати там землі для маєтків, а селяни прагнули уникнути свавілля і гноблення. Тому ці основні верстви населення, які й становили польський міграційний рух, змушені були повернути в краї, де були більш сприятливі умови для життя — на південний захід Волині, що межував із Східним Поділлям, і які були розорені кримчаками і лежали в "руїні". Крім того, південний захід Волині був перехрестям торговельних шляхів, що вели з України в землі Молдови, Чехії, Словаччини, Польщі і далі — в Західну Європу, тут також зустрічалися декілька міграційних потоків польської людності: перший — із заходу, з Польщі — через Галичину — на Волинь; другий — з півночі — на Поділля; третій — з Польщі — через Західне Поділля — на Волинь.

Що стосується віросповідання, то 179 957 осіб, або 97,72% польської людності Волині належали до римокатолицької церкви, 2 731 поляк (1,48%) були протестантами, 1 451 особа (0,79%) — православними.³⁰

Незважаючи на те, що в цілому по губернії відсоток польської людності по відношенню до всього населення був досить незначним, у соціально-економічному житті поляки відігравали дуже суттєву роль. Серед правлячого державно-адміністративного апарату губернії (чиновників, суддів, поліцейських) було 346 (869)* представників цієї національності (третє місце після росіян і українців). У медицині — 385 (550) — друге місце після росіян. У приватній юридичній діяльності — 92 (152) — перше місце. Найбільше поляків — 2 087 (4 484) було серед тих, хто жив за рахунок прибутків з капіталу,

* Перша цифра — кількість самостійно працюючих осіб; у дужках — кількість осіб, які були на їх утриманні.

нерухомості, на кошти батьків і родичів. Ця кількість відповідала майже третині спадкових дворян серед поляків. 362 (153) поляки були викладачами і вихователями.³¹ 54,68% поляків, які проживали в повітах губернії, були селяни. Значна частина з них була зайнята в переробних галузях і становила до 70%—90% тих, хто тут працював. 21 549 (86 010) поляків займалися землеробством. 11 688 (15 492) осіб були слугами і наймитами, 629 (683) осіб займалися тваринництвом, і за своєю чисельністю в цих галузях вони посідали друге місце після українського населення.³²

Таким чином, польська людність Волині завдяки своєму досить високому рівню освіти і професійної підготовки не поступалася ні малочисельній — 3,5% населення губернії, але панівній російській етнічній групі, ні багаточисельному українському населенню.

Другою за кількістю польського населення в Україні була Подільська губернія, яка, також, межувала із землями колишньої Речі Посполитої, вона мала майже втричі меншу кількість польської людності — 69 156 осіб, які складали 2,27% усього населення губернії. Це обумовило деякі особливості розселення данної етнічної групи. По-перше, більш дисперсне розселення польського населення в сільській місцевості, де проживало 58 290 поляків, або 84,29%, які складали 2,08% всього загального повітового населення. По-друге, в містах Подільської губернії мешкали 15,71% усіх поляків (10 866 осіб), які становили 4,9 усього міського населення. Причому в губернії було всього п'ять міст де проживали досить значні компактні групи польської людності, які складали 78% від усього міського польського населення: Проскурів (нині — Хмельницький) — 2 824 особи (12,35% населення цього міста), Летичів — 741 (10,2%), Вінниця — 2 173 (7,1%), Кам'янець-Подільський — 2 160 (6%), і Могильові-на-Дністрі — 684 (3,1%). У решті міст Подільської губернії польське населення було дуже

незначним — складало від кількох десятків, до трьох-чотирьох сотень осіб. Чисельність польської людності в цих п'яти містах дозволяє дуже чітко простежити поділ на Західну і Східну Подолію. Так, тільки в Кам'янець-Подільському і Проскуріві, які містилися в західній частині губернії, концентрувалося 46% — майже половина всього міського польського населення Подолії.³³ Чисельність польської людності в цих двох містах, та її співвідношення до всього міського населення свідчать, що саме ці два міста були основними плацдармами проникнення поляків на Подолію, та її подальшої колонізації. Саме для міст на Поділлі типовими рисами були: незначна кількість цих міст та незначна кількість їх населення, що були обумовлені історично. Міста на Поділлі, як середньовічні фортифікаційні комплекси почали споруджуватися лише в другій половині XIV ст., — після відвоювання литовськими князями цієї території у татар. Більш-менш значні поселення на Подолії існували і до цього часу, але татари, щоб легше було збирати данину і придушувати народні виступи, забороняли споруджувати біля поселень будь-які оборонні укріплення, або фортеці, що могли перетворитись на центри визвольної боротьби. І, як свідчить історія, саме Кам'янець-Подільський був одним із найперших міст, що були побудовані литовськими князями на Подолії, — на порубіжжі з Молдавським князівством і Кримським ханством. Особливо його роль, як плацдарма польської міграції, підноситься після захоплення Польщею Західної Подолії в першій третині XV ст.³⁴ З цього часу, з південного заходу — Польщі і Галичини, через Кам'янець-Подільський починається польський міграційний рух далі на схід і південь — в дикі степи на прикордоння з Кримським ханством.

Пізніше, після заселення Західної і Центральної Волині і просування польської людності на південь, на порубіжжі Волині і Подолії виникає місто Проскурів,

яке в подальшій міграції, як плацдарм для накопичення сил, грає ще більшу роль ніж Кам'янець. З Проскурова польська людність здійснює подальше заселення Центральної і Східної Подолії — Брацлавщини і Вінничини, і просувається на схід — на Київщину, і на південь вздовж Дністра — в дикі степи, де зустрічається з міграційним рухом, який суне з Кам'янця.

Далеким історичним відлунням тих багатовікових історичних міграційних процесів стала чисельність польської людності в повітах і містах Подолії, та її процентне співвідношення до всього населення губернії на початку ХХ ст.

У Західній Подолії такими районами історичного проживання польської людності стали Кам'янець-Подільський повіт, який за її чисельністю — 7 275 осіб (2,73% повітового населення) посідав третє місце в губернії, і Проскурівській — з найбільшою в губернії кількістю польського населення — 14 512 чоловік (6,5%), який перевищував відсоток польського населення, що проживало в Кам'янці, в 2 рази.³⁵

На Поділлі польські міграційні потоки просувалися також, як і на Волині — вздовж торговельних шляхів: з Проскурова в південно-східному напрямі, де історичними віхами стала чисельність польського населення: Летичівський повіт — 3 164 чоловік (1,72%) — Литинський — 4 348 (2,07%) — Вінницький — 12 690 (5,11%); і з Кам'янця-Подільського — на схід — північний схід — на Вінницю. Крім того, сама Вінниця знаходилася майже на одній географічній довготі разом з Житомиром, з'єднувалась з ним і з причорноморськими степами єдиним торговим шляхом, виконувала, як і Житомир, таку ж саму роль східного плацдарма для подальшої польської міграції. Саме цим стратегічним розташуванням Вінницького повіту на перехресті торгових шляхів і пояснюється друга за

величиною після Проскурівського повіту чисельність польського населення — 12 690 (5,11%).

З Вінничини польська міграція просувалась на південну Київщину, про що свідчить невелика кількість польського населення, що склалась в Гайсинському повіті — 3 043 чоловік (1,22%).³⁶

Подальшій польській міграції в межі Київщини заважала національно-визвольна боротьба українського народу середини XVII ст., а також громадянська війна, яка велась в Україні в кінці XVII ст., і, особливо в цей період — дії народних загонів на чолі з подольським полковником Абазином. Хоча, в той же час, для того, щоб заселити Правобережну Україну, яка лежала в “руїні”, Абазин приймає і поселяє саме на прикордонні Вінничини, Брацлавщини, Київщини, та вздовж Дністра польських втікачів-селян.³⁷ Завдяки цьому з Вінничини і Брацлавського повіту, в якому в 1897 році проживали 4 824 поляки (1,99%), польське населення переходить на південь в Подністров'є і причорноморські степи, що межували з Кримським ханством. Там і відбувається зустріч з міграційним рухом, що суне на південь з Кам'янця-Подільського. Умови життя на порубіжжі з кримчаками були дуже важкі, що позначилось і на чисельності польського населення, яке в Балтському повіті навіть на початку XX ст. становило 3 344 чоловіки (0,86%). Подальший рух польської людності на південь відбувався вздовж Дністра, який заміняв торговий шлях, про що свідчать залюднення придністровських повітів, де кількість польського населення, та його процентне співвідношення зменшується по мірі віддалення на південь по лінії: Ушицький повіт — 2 666 чоловік (1,2%) — Могилівський — 4 249 (1,9%) — Ямпільський — 4 716 (1,77%) — Ольгопольський — 4 325 (1,4%).³⁸

Таким чином, з історико-географічного і статистичного матеріалів, що були розглянуті вище, видно, що Подільська губернія була другою за кількістю поль-

ського населення в Україні. В той же час польська етнічна група, що населяла Подолію, мала і свої особливості. Незважаючи на те, що Подільська губернія, також, як і Волинська, безпосередньо межувала з землями колишньої Речі Посполитої, що були населені польською людністю, яка і здійснювала міграцію в Україну, на відміну від Волинської, при майже рівній загальній чисельності населення, мала майже втричі меншу кількість польського населення, яка складала 2,27% всього населення губернії (6,16% — в Волинській). А також дуже чіткий поділ Подільської губернії на західну і східну частини за районами історичного проживання в ній поляків свідчить, що крім більш стародавнього міграційного руху поляків з заходу, що почався ще в XIV ст., основне залюднення губернії відбулося в кінці XVI—XVII ст., з території суміжної Волинської губернії — з межиріччя Стиру — Горині — Случі, де містився один з основних районів історичного проживання польського населення по наступним напрямкам: на схід, південний схід, південь. Іншою особливістю було й те, що в містах Подільської губернії проживали 10 866 поляків, або 15,71% всієї польської людності. Причому в п'яти містах губернії концентрація польського населення досягала до 10%—12% населення цих міст, що було значно вищим, ніж в містах Волинської губернії. Ці вищезазначені особливості проживання польської людності наклали свій відбиток і на її соціальний стан.³⁹

13 946 поляків складали 46,21% всіх спадкових дворян губернії, що майже в 5 разів перевищувало процентний показник по Волині. 2 052 поляки складали 19,86% особистих дворян і чиновників. Разом на ці дві соціальні верстви — 15 998 осіб, приходилось майже 23,12% всієї польської людності губернії, тобто майже кожний четвертий поляк був дворянином — нащадком шляхтича-переселенця, або чиновником. З них в повітах

проживали: 11 141 чоловік, або 79,89% польських спадкових і 1 588 осіб, або 77,39% особистих польських дворян.⁴⁰ Але з них всього 2 147 осіб (8,67%) всього самостійного працездатного населення, на утриманні яких знаходилось ще 2 788 осіб (разом — 7,13% польського населення губернії) проживало на дивіденди від капіталів, нерухомості батьків, чи родичів. Таким чином, майже 16% спадкових і особистих польських дворян були нащадками бідної дрібної шляхти, що переселилась на Подолію, і щоб здобути засоби для існування, змушені були перебувати на державній службі. Тому, як і на Волині, польське населення Подолії завдяки своїй освіті і професійній підготовці відіграло суттєву роль в суспільному житті своєї губернії. Також, як і на Волині, поляки по своїй чисельності — 205 (477) осіб, займали третє місце в державно-адміністративному апараті. 36,8% польського населення були зайняті в непромислових сферах діяльності і 4% — в торгівлі. В збройних силах перебували 663 (137) осіб поляків. В медицині працювали 384 (583) особи. До польського духовництва належали 199 (393) особи. 1 122 (1630) — займалися пошиттям одягу. 31 332 чоловіки, або 45,3% польського населення були селянами, з яких безпосередньо землеробством займалися 6 471 (17 463) особи, або 35,5%. 6 596 (9 517) поляків були наймитами, або слугами, 21,8% польської людності працювали в переробній промисловості: 613 (1 364) осіб займалися обробкою дерева, 1 146 (2 001) — металів, 962 (1 746 — переробкою рослинних і тваринних продуктів і напоїв.⁴¹

У релігійному відношенні 68 360 осіб, або 98,9% польського населення були католиками і складали 2,26% всього населення Подільської губернії, 126 (0,2%) поляків були лютеранами, 625 (0,9%) — православними.⁴²

Головною відміною Київської губернії починаючи з Литовської княжої доби, було те, що вона виконувала функції південного оборонного рубежа, закриваючи

собою спершу Велике князівство Литовське, а потім — і всю Річ Посполиту. Ця обставина, а також знекровлюючі татарські наїзди, призвели до велетенської “руїни” — обезлюднення і спустошення краю. Це і стало головною передумовою для польської міграції на Київщину, яка йшла з Волинської і Подільської губерній. Ці дві західні українські губернії, де проживали 253 317 поляків — дві третини польського населення України, на сході безпосередньо межували з центральною Київською губернією, і на протязі віків використовувались польською людністю як своєрідний місток для переселення на Лівобережну Україну.

Залюднення Київщини польським населенням відбувалось таким же чином, як і Поділля. Польські переселенці, які тікали на Київщину, рятуючись від феодалного гноблення, селилися або в “пустинях” або в поселеннях, що залишилися з часів Київської Русі і існували на той час. В 1591р. польський король Жигмонт III видав свій універсал, за яким були роздані в спадок “na wieczność” пустині за Білою Церквою “не тільки польським визначним магнатам”, але й “особам шляхетского стану — заслуженим перед Річчю Посполитою”, які мали істотні військові заслуги. Велику кількість земель в Подніпров’ї на Київщині отримали князі Ружинські і Корецькі. В Задніпров’ї — князі Вишневецькі і Конецьпольські. Не були скривджені Тишкевичі, Немиричі та інші.⁴³

Польські магнати, що отримували від короля в спадок нові землі на Київщині, відроджували старі поселення, що ще існували, будуючи в них фортифікаційні укріплення, і засновували нові. Для цього активно залучались польські переселенці, які осаджувались в “слободах” — вільних місцях, і отримували різні пільги.⁴⁴ Вся ця діяльність була підпорядкована головній меті — оволодінню і утриманню за собою Києва. Незважаючи на те, що починаючи з 1471 р. Київ в адміністративному

плані був перетворений на провінційне місто далекої порубіжної окраїни, в якому почав правити королівський воевода, місто, завдяки своєму вигідному географічному розташуванню, займало в панах Речі Посполитої стратегічне місце: його розглядали як форпост, що прикривав від наскоків ординців південні володіння, як оплот в придушенні народних визвольних рухів, як плацдарм для подальшого захоплення нових територій російської держави, а в подальшому — і релігійної католицької експансії. Тому, для досягнення цих стратегічних цілей, навколо Києва з невеликих містечок-фортець, як їх називали поляки — “замочків”, були утворені декілька оборонних ліній.

Аналіз перепису 1897 р. дозволяє здійснити історичну реконструкцію цих двох нерозривних процесів: заселення Київщини польським населенням і створення цих оборонних ліній.

Головним напрямом польського міграційного руху на Київщині був — східний. Це підтверджується порівняльним аналізом чисельності польської людності, що склалася в кінці XIX — на початку XX ст. у трьох визначних місцях Київщини: в найзахіднішому регіоні — Бердичівському повіті; в центральному — Київському повіті і Києві, що був головною стратегічною метою польської шляхти; і, самому східному повіті губернії — Чигиринському. На цей час у Київській губернії проживав 68 791 поляк, що становило 1,93% від усього населення губернії.

Бердичівський повіт разом з своїм повітовим містом Бердичивом знаходився на порубіжжі Волинської і Подільської губернії з Київською, там, де зупинилось просування польської міграції в XVII ст. Він лежав майже на одній географічній довготі поміж Овруцьким, Житомирським повітами, що знаходились північніше, і, Вінницьким і Брацлавським повітами, що лежали південніше. До того ж, їхні повітові міста з'єднувались

єдиним торговельним шляхом. Саме це місцезнаходження обумовило і кількість польської людності і її процентне співвідношення до всього населення Бердичівського повіту: в повіті — 16150 чол. (5,78%), в самому Бердичіві — 2 741 (5,41%). Таким чином, якщо порівняти статистичні данні по Бердичіву і його повіту з аналогічними даними вищезазначених міст і повітів, то побачимо, що не тільки географічне положення Бердичівського повіту, а навіть кількість польської людності та її процентне співвідношення будуть посередніми.

При просуванні далі на схід Київської губернії, саме перед Білою Церквою і далеко за Фастовом — куди не досягали дії козаків полковника Палія, де знаходились землі повітів, які півколом оточували Київ, неначе охороняли його, процентне співвідношення польської людності (+, - 0,5%) наближалося до середнього по губернії: Радомишльський — 6 138 осіб (1,94%), Васильківський — 5 666 (1,8%), Сквирський — 6 155 (2,45%), Таращанський — 4 345 (1,77%).⁴⁵

В самому Київському повіті налічувалось 18 456 поляків (3,41%) з яких 16 579 проживали в самому Києві і складали 6,69% населення. Таким чином, в Києві і його повіті проживали 26,83%, тобто більше ніж чверть польського населення губернії. А рівень процентного співвідношення польської людності в самому Києві значно перевищував навіть середній по Волинській губернії. В той же час в самому Київському повіті, без міста, проживали 1 877 поляків, які складали всього 0,32% всього населення повіту — стільки ж, скільки і в східному Чигиринському повіті.⁴⁶

На півдні Київської губернії, починаючи з порубіжжя з Подолією і Південного Бугу, знаходилися землі, які ще за часів Великого князівства Литовського виконували функції південного оборонного рубежа, що були роздані польській шляхті “навечно у власність” після 1590 року, а в кінці XVII ст. знову заселялись завдяки заходам

українських козацьких полковників Абазіна, Іскри і Самуса, які дозволяли селитися там польським втікачам — селянам і безземельній шляхті.⁴⁷ Крім того, в ті часи — XVI - XVII ст. частина польських переселенців осіла в містечках-замках, що знаходились вздовж Дніпра, який теж виконував функції торгового шляху. В кінці XIX — на початку XX ст. польське населення в цих повітах складало: в Липовецькому — 3 953 чол. (1,87% населення повіту), Уманському — 2 786 (0,87%), Звенигородському — 1 754 (0,64%), Канівському — 1 322 (0,49%), Черкаському 1 324 (0,43%), Чигиринському — 742 чол. (0,32%).⁴⁸

Таким чином, з вищевикладеного видно, що середня питома вага польської людності зменшується при просуванні із заходу на схід: у Бердичевському повіті — 5,78%, у Київському — 3,41%, в Чигиринському — 0,32%. Крім того, в Київській губернії значно змінюється і соціальна структура польського населення. 21 581 особа польської людності, або 31,37% поляків Київщини, тобто майже третина, проживала в містах. Причому, майже все польське населення — 20 238 осіб, або 93,78% було зосереджено лише в трьох містах: Києві, Бердичеві і Умані — 918 осіб (2,96%). В інших містах Київщини чисельність польського населення була незначною і наближалася до середнього відсотку по губернії: в Звенигородці — 349 осіб, Сквирі — 298, Липовці — 190, Радомишлі — 136, Таращі — 132, Черкасах — 125. В інших містах чисельність польської людності дорівнювалась від декількох осіб до декількох десятків осіб.⁴⁹

Незважаючи на ще більш дисперсне розселення поляків на Київщині і значне зменшення відсотка їх питомої ваги серед загальної людності, ніж це було у двох попередніх губерніях, польське населення в соціально-економічному житті виконувало дуже важливу роль.

Більше чверті польської людності Київщини — 26,36% становили дворяни і чиновники: 15 499 осіб (22,53%) спадкових і 2 637 осіб (3,83%) особистих дворян і чиновників. З них 173 (443) особи працювали в державно-адміністративному апараті губернії, за своєю чисельністю посідали третє місце після росіян і українців.⁵⁰ Поляки, які займалися приватною юриспруденцією — 125 (192) особи, а також 124 (197) осіб, які були зайняті в науці, літературі і мистецтві були другими після росіян. За своєю чисельністю серед медичних працівників 621 (752) поляки були на третьому місці. 1 498 (138) осіб польської національності перебували на військовій службі. Вчителями і вихователями були 556 (197) поляків.

На доходи з капіталу, нерухомості, кошти родичів жили 9,77% самотійного польського населення — 2 770 (2 450) осіб. 968 (115) поляків — 3,4% отримували пенсії від держави і приватних установ.⁵¹

Польська людність, яка проживала в Київській губернії, мала одну дуже суттєву відмінність. Незважаючи на те, що в Київській губернії, в повітах — на селі, проживало дві третини польського населення, чисельність селян і міщан була майже рівною: 22 154 осіб (32,2%) — перших і 24 087 осіб (35,01%) — останніх.⁵² Таким чином польська людність Київської губернії несла на собі дві відмінні риси: перша — розселення більшої частини населення в повітах, як в усіх аграрних правобережних губерніях, друга — майже однакова чисельність міщан і селян — перша ознака лівобережних і південних промислових губерній України, де переважна частина поляків проживала в містах.

З польських селян безпосередньо землеробством займалися 5 078 (13 988) осіб, або 17,9% всього самотійного населення, тваринництвом — 69 (130) осіб, і, тим самим, вони посідали третє місце після українців і росіян. У переробних галузях були зайняті 11,52%

поляків — 3268 (5 612) осіб. Серед них в більшості своїй це були висококваліфіковані майстри, які займалися: обробкою металів, — 1 286 (2 111) осіб, тваринних і рослинних харчових продуктів — 753 (1 305) осіб, деревини — 736 (1 309) осіб, продуктів тваринництва — 188 (364) особи, мінеральної сировини (кераміки) — 119 (265) осіб.

Значна частина працюючого польського населення — 24,65%, або 6 993 (8 188) осіб, займалися приватною діяльністю, були наймитами, або прислугою. 1 549 (1 140) поляків, або 5,46% були шевцями.

На транспорті були зайняті 2,51% самостійного польського населення. Головним чином — на залізницях — 372 (1 063) особи, були візниками — 341 (856) особа.

834 (1 104) поляки, або 2,9% займалися торгівлею. В основному це були продавці сільськогосподарської продукції — 286 (380) осіб, працювали в різних позикових і торгівельних установах — 147 (220) осіб, взагалі торгували — 145 (184) особи.⁵³

У релігійному відношенні 67 406 поляків, або 97,99% всього польського населення Київщини були католиками. 412 осіб, або 0,6% належали до лютеранської і реформаторської церкви, 829 поляків (1,21%) були православними.⁵⁴

Таким чином, можна зробити висновки, що чисельність і питома вага населення цієї національності поступово зменшується при просуванні із заходу на схід. Незважаючи на інтенсивність багатовікових міграційних процесів, не тільки не вдалося ополячити корінне українське населення, але навіть чисельно переважити його. В той же час, завдяки своїй досить високій освіті і професійній підготовці, малочисельне польське населення нічим не поступалося ні представникам правлячої, але малочисельної великоросійської етнічної групи, ні багаточисельному автохтонному українському населенню, виконуючи досить суттєву роль у соціально-еконо-

мічному житті краю, забезпечуючи життєво-необхідні потреби всього населення.

ПОЛЬСЬКА ЛЮДНІСТЬ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

З Київщини, тобто з географічного центру України, польська людність просувалась далі: на північний схід — на Чернігівщину; на схід — на Задніпров'я в Полтавщину, а звідти — до Слобідської України (Харківщини), а також — на південь. Подальше історичне просування польських переселенців обмежувалося кордонами сусідніх держав — Московської та Кримського ханства.

Починаючи з 70—80-х років XV ст. різко змінюється внутрішня політика Великолитовського князівства щодо українських князів. Внаслідок цього чернігівські князі, які першими піддалися литовським князям ще в кінці XIV ст., під кінець XV-го першими переходять під зверхність Московської держави. За Чернігівщину розпочалась боротьба, яка тривала декілька десятиліть. Майже через сто років, за деулінським замиренням 1619 р. і Поляновським миром 1634 р., Чернігівщина відійшла до Польщі на цілих 35 років. Польський уряд утворив з приєднаних Чернігівських земель два повіти: Чернігівський і Новгород-Сіверський. Землі їх було роздано “на вічне володіння” польським магнатам і шляхті “за військові заслуги”. На Чернігівщину ринула хвиля польських переселенців, що підіймала з руїн її землі і відбудовувала фортеці для подальшої боротьби з Московією.⁵⁵

Вицезгадані події відобразилися в історичному розселенні польської людності на Чернігівщині. За першим Всеросійським переписом людності 1897 р. тут проживало 3 302 поляки, які складали 0,15% всього населення

губернії, що було в 20,87 рази меншим, ніж в Київській губернії.

У містах Чернігівщини проживали 1 297 поляків (39,28% всього польського населення), які по відношенню до всього міського населення губернії складали 0,62%, що в свою чергу свідчить про малолюдність міст Чернігівщини. Більша частина польського населення все ж таки проживала в сільській місцевості — а в повітах — 2 005 поляків, або 60,72%, де вони складали 0,09% всього сільського населення губернії.⁵⁶

На Чернігівщині виділяються лише три регіони, де чисельність польської людності була більшою, ніж у цілому по губернії. Найвизначнішим серед них був регіон з найбільшою щільністю польського населення, де проживали 27,83% всіх поляків Чернігівщини, до якого входили Городнянський повіт, де проживали 515 поляків — 0,34% всього повітового населення, що перевищувало середній відсоток по губернії в 2,27 рази, і Чернігівський повіт з 404 поляками (0,24% — в 1,6 рази більше).⁵⁷

Пояснюється це тим, що в давнину землі Городнянського і Чернігівського повітів стали перехрестям, де зустрічалися два давні переселенські рухи польської людності: з півночі — з Мінської і Могилівської губерній — стародавньої території Великого князівства Литовського, з якими безпосередньо межували землі цих двох повітів, а також з півдня — з Київської губернії. Крім того, Чернігів і прилеглі землі навіть у давнину були одним із найважливіших політичних і торгово-економічних центрів і там оселялася польська шляхта, щоб отримати кошти для свого існування. Тому Чернігів став містом з найбільшою чисельністю польської людності в губернії: тут проживало 374 поляки, які складали 1,35% всього населення міста, що в 2,18 рази перевищувало середній серед польської міської людності, мала найбільший серед міст губернії відсоток міського

польського населення — 1,72%, який переважав аналогічний середній в 2,77 рази.

Таким чином, особливостями Чернігівсько-Городнянського регіону було те, що 92,57% польського населення Чернігівського повіту були сконцентровані в єдиному центрі — місті Чернігові, а в Городнянському повіті — 85,63% проживали лише в сільській місцевості.⁵⁸

Другим регіоном, в якому були сконцентровані 12,93% всього польського населення губернії, були Остерський повіт, в якому проживав 231 поляк (0,15% повітового населення)*, і Козелецький — 196 поляків (0,14%). В обох повітах при майже рівній чисельності польської людності їхні процентні співвідношення до всього населення в повітах дорівнювалися середнього по губернії. На землях цих повітів поляки почали осідати ще в XVI ст., після багаторічних війн поміж Московією і Річчю Посполитою. Кордон, що пройшов поміж цих двох країн залишив за Річчю Посполитою території цих двох повітів. А потім, після її поразки в кінці XVII ст., вони перейшли до складу Росії.⁵⁹

В самому Острі проживали 43 поляки, які складали 0,8% населення міста, що переважало середній відсоток міського польського населення в 1,3 рази, і в Козельці — 77 поляків (1,5% населення міста — в 2,4 рази більше за середній по містам).

Особливостями Козелецько-Остерського регіону було те, що в Козельці і Острі проживали 28,1% всієї польської людності цих повітів, але незважаючи на це, всеж таки основна маса польського населення проживала в сільській місцевості. — в повітах: 119 осіб — в Козелецькому і 158 осіб — в Остерському повітах. Про що свідчить і проценте співвідношення польської людності до всього населення повітів без міст: 0,09% в Козелецькому, що дорівнював середнього рівня серед

* В перепису зазначено 0,14% — помилка при підрахунках.

повітового населення губернії, і 0,11% в Остерському повіті, що перевищував середній рівень в 1,22 рази.⁶⁰

Третім регіоном були південно-східні повіти Чернігівщини, що безпосередньо межували з Прилукським і Роменським повітами Полтавської губернії. В цьому регіоні проживали 1 089 поляків, або 32,98% всього польського населення губернії: в Ніжинському повіті — 362 поляки (0,21% до всього населення повіту, що перевищував середній по губернії в 1,4 рази), Борзнянському — 82 особи (0,05%), Конотопському — 422 поляки (0,27% перевищувало середній губерніяльний відсоток в 1,8 рази), Кролевецькому — 40 осіб (0,03%), Глухівському — 183 поляка (0,14% — майже дорівнювалось середньому по губернії). Польське населення з'явилося в цих повітах в XVII ст., коли Чернігівщина тимчасово відійшла до Польської Речі Посполитої. Дрібна шляхта, що складала основну частину польських переселенців, селилась в основному в містах — важливих адміністративних і торгово-економічних центрах Чернігівської губернії. Саме цим і пояснюється, що майже половина польської людності південно-східних повітів Чернігівщини — 495 осіб, або 45,45% проживала в містах. Серед них визначними були Ніжин — політико-адміністративний центр (в XVII ст. — полкове місто) — друге місто в губернії після Чернігова за чисельністю польської людності — 238 осіб (0,74% всього населення міста). Конотоп, де проживали 139 поляків (0,74% населення міста) і Глухів — 75 поляків (0,51%). Про це свідчить і відсоток серед міського польського населення в Ніжині і в Конотопі, що перевищував відсоток серед міського польського населення по губернії в 1,19 рази. В Глухові, який знаходився ближче до кордону з Росією, що являло деяку небезпеку для поляків, цей відсоток приблизно в стільки ж разів — в 1,22 — менший.⁶¹

На інші повіти Чернігівщини, що залишилися в середині губернії, або на порубіжжі з Росією, припадало 897 осіб, або 26,26% всіх поляків Чернігівщини: в Сосницькому — 244 особи (0,14% всього населення повіту), Сурозькому — 198 (0,11%), Новозибківському — 180 (0,11%), Новгород-Сіверському — 103 (0,06%), Стародубському — 96 (0,06%), Мглинському — 76 (0,05%).

Таке значне зниження відсотка польської людності в цих повітах свідчить перш за все про розпорошеність поляків серед основного населення повітів, де один поляк приходився на 1000 осіб інших етнічних груп.

Це стосується і міст, що знаходилися в цих повітах. Самим значним з них було Новозибків, де проживали 97 поляків, які складали 0,63% населення міста, що дорівнювало середньому по губернії серед міської польської людності. В інших містах цих повітів польське населення було дуже малочисельним і коливалось від 4 осіб в Мглині (0,05% всього населення міста) до 56 осіб в Стародубі (0,12%).⁶²

Що стосується соціального стану польської людності Чернігівщини, то найбільшу значну соціальну верству — 1 500 осіб, або 45,42% всього польського населення становили дворяни: спадкових — 1 097 осіб, або 33,22% і особистих — 403 особи (12,20%), тобто, дворянином спадковим, чи особистим на Чернігівщині був майже кожний другий поляк. Таким чином, Чернігівщина, завдяки незначній кількості польської людності, яка проживала в губернії, і, досить таки незвичайному співвідношенню соціальних верств, була єдиною в Україні губернією, яка мала один з найвищих відсотків дворянської верстви, стала історичним заповідником, де краще, ніж на етнічній батьківщині зберіглося польське дворянство.

З них 540 (49,23%) спадкових і 195 (48,39%) особистих дворян і чиновників жили в містах Чернігівщини і складали 56,67% міської польської людності.

В той же час 557 (50,77%) спадкових і 208 (51,61%) особистих дворян проживали в сільській місцевості.⁶³

У відповідності зі своїм соціальним станом і професійним рівнем поляки обіймали державні посади. Так, серед чиновників губернської адміністрації, суду і поліції було 105 (108) поляків, які складали 6,67% всього самостійного польського населення, і за чисельністю після росіян і українців займали третє місце. Причому, 81 (77) особа, що перебувала на цих посадах, або 77,14% цієї верстви, проживали в містах, і лише 24 (35) особи, або 22,86% усіх чиновників жили в повітах.

Приватною юридичною діяльністю займалися 12 (45) поляків, які складали 0,76% всього самостійного польського населення. З них 9 (12) осіб, або 75% цих юристів, проживали в містах.

В суспільній і становій службі були зайняті 19 (45) осіб, або 1,21% самостійної польської людності, з яких 15 (37) осіб, або 78,95% цієї верстви теж жили в містах.

Лікарською і санітарною діяльністю були зайняті 69 (87) поляків — 4,38% самостійного польського населення, з яких 38 (33) осіб, або 55,07% практикували в містах.⁶⁴

Значну частину самостійного польського населення — 9,02%, або 142 (18) особи, складали військовослужбовці. Причому кількість осіб що були на їх утриманні — 2 чоловічої і 16 жіночої статі, свідчить про наявність декількох офіцерських сімей. Таким чином, основну частину поляків-військовослужбовців, що знаходились на Чернігівщині, складали солдати дійсної служби, які були за соціальним станом селянами і міщанами.

Лише 1,39% всього польського населення губернії складали родини купців — 6 осіб, спадкових і особистих почесних громадян — 35 осіб і 5 священників.

Чернігівська губернія була єдиною в Україні з найбільшим відсотком — 13,65%, або 215 (175) поляків-рантє, які жили на дивіденди з майна, нерухомості і

капіталу. З них 119 (71) осіб, або 55,35% всіх рантьє жили в містах, а 96 (104) осіб — 44,65% — в повітах.

Серед висококваліфікованої польської людності Чернігівщини в професійній ієрархії винятком були лише 27 (44) службовців пошти і телеграфу (1,71% самостійного польського населення), більшість їх 66,67%, або 18 (13) осіб, проживали в сільській місцевості. До винятків належали і ті, хто займався доглядом, ремонтом житла, чи працював на будівництві — 18 (16) осіб, або 1,14% самостійного населення, з яких 10 (13) осіб (55,56%) теж проживали в повітах.

Значну частину польського населення становили міщани — 850 осіб (25,74% всієї польської людності) і 773 селянина (23,44% всіх поляків).⁶⁵

Особливою рисою Чернігівщини є те, що в цих соціальних верствах чоловіки переважали жінок чисельно: серед міщан губернії — в 1,24 рази (470 чоловіків і 380 жінок), серед селян губернії — в 1,3 рази (437 чоловіків і 336 жінок). Причому в повітах, де проживало постійне сільське населення, яке було не дуже охочим до будь-яких міграцій, ця кількісна різниця була майже не помітною. Так, в повітах, де проживали 70,47% усіх міщан — 599 осіб, ця різниця складала 33 особи (316 чоловіків і 283 жінки). Серед 532 повітових поляків-селян (68,82%) Чернігівщини, цієї різниці майже не було: 265 чоловіків і 267 жінок.

Ця статева різниця серед цих соціальних груп виявляється лише в містах: серед міщан — в 1,6 рази (154 чоловіка і 97 жінок) і селян — в 2,5 рази (172 чоловіка і 69 жінок). Пояснюється це явище наявністю в Чернігівській губернії великої кількості тимчасового зайнятого елементу — поляків-військово-службовців дійсної служби, які за соціальним станом були міщанами і селянами, а також тих, хто шукав і виконував тимчасову роботу.⁶⁶

В землеробстві були зайняті лише 64 (41) особи — 4,06% всього польського самостійного населення, або 13,58% селян-поляків губернії. Причому, значна частина з цих землеробів — 57 (108) осіб, або 89,06% проживала в сільській місцевості.

Решта селян і міщан були зайняті в переробних галузях: обробкою металів займалися 77 (111) осіб — 4,89% самостійного польського населення, переробкою рослинних, тваринних і харчових продуктів — 50 (72) особи (3,17%). Значна частина з них проживала в повітах: 35 (58) осіб (84,42%) усіх металістів, 35 (58) осіб (70%) обробників харчових продуктів.

Виключення становили лише 36 (31) поляків-кравців (2,29%) самостійного населення, значна частина яких — 19 (19) осіб (52,78%) працювала в містах.

Але основними професійними верствами польського населення губернії були ті, хто займався приватною діяльністю, був прислугою, або наймитом — 214 (139) осіб, які складали 13,59% самостійного польського населення, і — залізничники — 198 (446) осіб, або 12,57%. Значна частина з них проживала в повітах: 149 (362) осіб, або 75,25% усіх залізничників, і 149 (114) осіб — 69,63% прислуги і наймитів.⁶⁷

В XVI ст. поляки переходять на Задніпров'я — в Полтавщину і починають освоювати дикі степи і будувати фортеці. Так, в 1571 р. було засноване місто Кременчуг і в ньому поставлена військова застава в 1000 воїнів на чолі із Миколоєм Язловецьким для охорони південних кордонів Речі Посполитої від набігів кримчаків.

Чимало земель на Полтавщині отримали князі Вишневецькі. Великі земельні наділи мали Тишкевичі, Конєцпольські, Немиричі та ін. Але польські переселенці, більшість з яких були дрібною шляхтою, завдяки своїм високим, відносно до загального рівня, освіті, вихованню, культурі, що давали їм засоби до існування,

сиділися в більшості своїй в містах Полтавської губернії.⁶⁸ Перепис 1897 р. показав, що з 3 891 поляка, які проживали на Полтавщині і складали 0,14% всього населення губернії, 2 941 особа (або 75,58% — три чверті всього польського населення губернії) проживала в містах, де по відношенню до всього міського населення губернії поляки складали 1,07%.⁶⁹ Причому селився польський люд в містах, що були важливими адміністративними, чи торгово-економічними центрами, де поляки могли успішно застосовувати свою високу освітню і фахову підготовку. Найбільше поляків — 1 099 осіб (1,74% населення міста) — було в Кременчуці, що став важливим торговим і промисловим центром, а з 1765 по 1789 рр. було головним містом Новоросійського краю. 1 076 поляків (2,01%) проживало в Полтаві — в адміністративному центрі губернії, в місті, що було засноване в XI ст., в XVIII ст. було значним торгівельним центром, з якого відправляли худобу за кордон, а з 1852 р. в Полтаву з Ромен перевели ярмарок. Але найбільший процент польського населення — 2,35% — майже вдвічі вищий за середній по Київщині і за середній по містах Полтавської губернії, але за кількістю всього 188 осіб — в Хоролі. Значна кількість польського населення — 218 осіб, або 0,95% населення міста, проживали в Ромнах — на порубіжжі з Чернігівщиною. в значному торгівельному ярмарочному місті, головному пункті перевезення збіжжя з хліборобних місцевостей Російської імперії до Балтійських портів. Причому, в перших трьох містах Полтавської губернії серед поляків спостерігалась дуже велика статева дис-пропорція поміж жіночим і чоловічим населенням: в Кременчуці проживали 902 чоловіка і 197 жінок, в Полтаві — 856 чоловіків і 220 жінок, Хоролі — 179 чоловіків і 9 жінок, тобто кількість поляків-чоловіків перевищувала кількість польського жіночого

населення в 4–4,5 рази в Кременчуці і Полтаві, і майже в 20 разів — в Хоролі.

Ця велика і незвичайна диспропорція в польському населенні Полтавщини пояснюється тим, що в губернії знаходились 1 527 поляків-чоловіків, які були військовослужбовцями і складали 39,22% всього польського населення Полтавської губернії. З них 1 443 поляки, або 94,5% всіх військовослужбовців перебували в трьох містах: Кременчуці — 667 осіб (60,69% населення міста), Полтаві — 606 осіб (56,32%) і Хоролі — 170 осіб (90,49%). Причому, головну частину поляків-військовослужбовців складали селяни, тобто солдати дійсної служби, які відносилися до тимчасової категорії населення. Підтверджується це десятиразовим перевищенням чоловіків над жінками польської селянської верстви в губернії: 1 540 чоловіків і 151 жінка, а також тим, що на утриманні військово-службовців-поляків. якими могли бути тільки офіцери — професійні військові, перебували 50 осіб (15 чоловічої статі і 35 — жіночої), тобто декілька офіцерських сімей: в Кременчуці — 14 осіб (3 чоловіки і 11 жінок), Полтаві — 28 осіб (11 чоловіків і 11 жінок), Хоролі — 6 осіб (1 чоловік і 5 жінок).

З цього можна зробити висновок про дійсну чисельність польського населення, що проживало в цих містах постійно: Кременчуці — 418 осіб, Полтаві — 442 особи, Хоролі — 12 осіб. Ромни, завдяки тому, що в місті не було військовослужбовців, було третім містом Полтавської губернії за чисельністю польського населення, що постійно проживало в ньому.⁷⁰

Таким чином, в цих чотирьох містах Полтавської губернії разом з військовослужбовцями проживав 2 581 поляк — 87,76% міського польського населення губернії. В інших містах губернії проживали ще 360 поляків (12,24% всієї польської людності): від декількох осіб

(по 4 в Миргороді і Градіжську) до кількох десятків осіб (67 — в Лубнах).

В сільській місцевості — в повітах губернії проживало всього 950 осіб (24,42% всіх поляків Полтавщини, або 0,04% всього населення губернії). Це свідчить про дуже велику розпорошеність польської людності серед населення губернії: на 1,5 — 2 тис. населення приходився один поляк. Серед повітів Полтавської губернії значними з загальною чисельністю польської людності, незважаючи на те, що вона складалась з населення повітових міст і військовослужбовців, були: Кременчуцький — 1 169 осіб (0,48% всього населення повіту), Полтавський — 1 169 (0,51%), Роменський — 311 (0,17%), Хорольський — 251 (0,14%).⁷¹

Відповідно до умов історичного розселення, польське населення, що проживало в Полтавській губернії мало і своєрідну соціальну структуру. 868 осіб (22,31% поляків) складали спадкові дворяни, що в процентному відношенні дорівнювало кількості польських дворян в Київській губернії. Кількість серед поляків особистих дворян і чиновників — 242 особи (6,22%) в процентному відношенні вдвічі перевищує процентну кількість цього соціального стану в Київській губернії, і свідчить про активність і важливість трудової діяльності польської людності в соціально-економічному житті всього населення Полтавщини.⁷² Ця кількість особистих дворян і чиновників серед польської людності приблизно відповідає кількості поляків, які займали керівні посади в губернії, причому, провідна більшість з них проживала в містах: з 62 (111) осіб (2,3% самостійного польського населення), які займали посади в губернській адміністрації, суді і поліції, 57 (105) осіб, або 91,94% цієї верстви перебували в містах. Всі 10 (6) осіб (0,37% самостійного населення), які займалися суспільною і становою службою, теж проживали в містах. Приватною юридичною діяльністю займалися 7 (6) поляків, 75 осіб

(2,78% самостійного польського населення: 67 чоловіків і 8 жінок), які утримували 93 членів своїх сімей, займалися лікарською і санітарною діяльністю. З них 43 особи, або 57,33% проживали в містах. Учбовою і виховною роботою в Полтавській губернії займалися 37 (22) осіб — 17 чоловіків і 20 жінок, або 1,37% самостійного польського населення. З них 23 особи (62,16%) працювали в містах. 17 поляків-чоловіків, які утримували 22 члена своїх сімей, або 0,63%, займалися утриманням і ремонтом житла, будівельними роботами, з них 15 осіб (88,24% цих будівельників) проживали в містах.⁷³

Самою значною після військовослужбовців верствою польського населення на Полтавщині — 234 особи (160 чоловіків і 74 жінки), або 8,68% всього самостійного польського населення губернії, були ті, хто займався приватною діяльністю, був прислугою, чи наймитом. На їх утриманні знаходились ще 117 осіб польської людності. 103 (24) особи, або 44,02% з тих, хто був прислугою, серед яких були 57 чоловіків і 46 жінок, тобто 62,16% всіх жінок цієї верстви, які були прислугою, або гувернантками в заможних родинах, проживали в містах.

Значною — 5,01% самостійного польського населення була верства спадкоємців — 135 (131) осіб (72 чоловіка і 63 жінки), які жили на дивіденди з капіталу і нерухомості, майна батьків і рідних. Причому, 98 (87) осіб — 72,59% цієї верстви проживали в містах.

Значний процент — 3,97%, або 107 (165) осіб складали залізничники, з яких 70 (131) осіб, або 65,42% проживали в містах.

Визначальною особливістю Полтавської губернії на відміну від інших українських губерній було те, що в містах проживала переважна частина польського населення, яке було зайняте в переробних галузях. Обробкою дерева займалися 48 (43) поляків (1,8%), з яких 41 (36) осіб, тобто 85,42%, проживали в містах.

З 22 (31) осіб (0,82%), які займалися переробкою рослинних, тваринних і споживчих продуктів — 72,73%, або 16 (20) осіб були міськими жителями. В містах працювали також 36 (15) — 73,47% поляків-кравців з 49 (21) осіб (1,82% самостійного польського населення).

Виключення складали лише 40 (51) осіб (1,48%), що займалися обробкою металів, з яких в містах працювали менше половини — 47,5%, або 19 (26) осіб.⁷⁴

Дуже цікавим було статеve співвідношення серед таких соціальних верств, як селяни — 43,46% всіх поляків губернії і міщанами — 23,41% польської людності.

На Полтавщині проживали 1 691 поляк-селянин, причому в цілому по губернії серед них кількість чоловіків майже в 10 разів перевищувала чисельність жінок — 151 особу. Серед польських селян, які проживали в містах це співвідношення було ще більшим — в 20 разів: 1 318 чоловіків і 64 жінки. Це обумовлювалося наявністю в містах поляків-військовослужбовців із селян. Навіть в повітах Полтавщини — в сільській місцевості, де проживала найбільш постійніша частина населення, серед польських селян 159 чоловіків майже в два рази чисельно переважали 87 польських жінок. Це двократне переважання чоловічої статі над жіночою в сільській місцевості пояснюється також наявністю там зайшого тимчасового польського населення, яке шукало і виконувало тимчасову роботу. Явище це було звичайним і відбувалося взимку після закінчення осінніх сільсько-господарських робіт — саме в той час, коли і був проведений перепис — 27 січня 1897 р. Це в свою чергу підтверджується і професійною зайнятістю. Безпосередньо землеробством в Полтавській губернії займалися 68 поляків (60 чоловіків і 8 жінок) — 2,52% самостійного польського населення, які утримували 117 членів своїх сімей (30 чоловіків і 87 жінок). Більшість з них 86,76% селян-поляків, або 59 самостійних селян-поляків (52 чоловіка і 7 жінок), які утримували 104 особи

(28 чоловіків і 76 жінок) займалися землеробством на селі, тобто разом в повітах до землеробства були причетні 80 чоловіків і 83 жінки — майже стільки жінок-селянок, скільки проживало там і були зазначені в графі про соціальний стан. Ще 9 (13) землеробів-поляків проживали в містах губернії.⁷⁵

Як бачимо, ці цифри підтверджуються даними перепису, і в свою чергу, підтверджують вищезазначені висновки автора.

Щоб картина мешкання польської людності в селі в Полтавській губернії була точнішою, треба врахувати 21 (25) висококваліфікованих поляків-ковалів (52,5% всіх обробників металу), 13 (6) шевців, 6 (11) переробників продуктів, 7 (7) обробників деревини.⁷⁶

За даними першого Всеросійського перепису людності 1897 р. в Харківській губернії проживали 5 910 поляків, які складали 0,24% всього губерньського населення. З них три чверті — 4 657 осіб проживали в містах і складали 1,27% всього міського населення губернії. Решта — 1 253 поляки проживали на селі і складали 0,06% всього повітового населення.⁷⁷

В більшості своїй польська людність з'явилась в Харківській губернії в другій половині XIX ст., переселившись з території етнічної Польщі. Чисельність цих переселенців складала 4 509 осіб, що становило 77,66% від всього польського населення Харківщини. Причому, серед них 3 687 чоловіків переважали 903 жінок в 4,08 рази. З них 1 633 чоловіка (майже половина чоловічої статі і 27,83% всієї польської людності) складали військовослужбовці.⁷⁸

Розселення поляків в Харківській губернії відбувалося нерівномірно і можна простежити шляхи міграції польської людності.

Так, 69% всього польського населення губернії, або 4 078 осіб, проживали в Харківському повіті. Решта поляків оселилися: в Сумському повіті — 404 особи

(0,18% всієї повітової людності), який безпосередньо межував з Чернігівською і Полтавською губерніями, звідки польське населення і прийшло. В західних повітах, які межували з Полтавщиною, проживали: в Ізюмському — 240 поляків (0,09%); Лебединському — 185 осіб (0,1%), Ахтирському — 189 осіб (0,12%), Валківському — 163 особи (0,11%), в центральному Богодухівському — 160 осіб (0,1%) і Купянському, який межував з промисловим Бахмутським повітом Катеринославщини, — 151 особа (0,06%). Найменша кількість поляків проживала в східних повітах Харківщини, які вже межували з Росією: Волочанському — 47 осіб (0,03%), Старобельському — 50 осіб (0,01%). В Змієвському повіті проживали 233 особи (0,1%) — більшість з яких складали військовослужбовці. Безпосередньо на селі в цьому повіті проживав 81 поляк (0,04%).⁷⁹

В адміністративному центрі губернії — в Харкові проживало 85,23% всього польського міського населення — 3 969 осіб, які складали 2,28% населення самого міста. В інших містах Харківщини чисельність поляків була незначною, її питома вага по відношенню до загального міського населення була в декілька разів менша за середню по губернії серед поляків і не перевищувала декількох десятків осіб: від 2-х — в Золочиві до 86 поляків (0,37% міського населення) в Ахтирці. І лише в Сумах проживали 187 поляків (0,68%) і в Чугуєві — 146 поляків (1,16%). Причому в останньому 132 поляки були військовослужбовцями.⁸⁰

Головною особливістю Харківської губернії було те, що більшість польського населення складали молоді люди — до 40 років, які за сімейним станом були не одружені, або малосімейні, приїхали на Харківщину в пошуках кращої долі і своєю чесною самовідданою працею приймали участь в освоєнні природних ресурсів Східної України і створенні її промисловості.

За соціальним станом 2 081 поляк, або 34,7% всієї польської людності були дворянами: 1 455 осіб (24,62%) — спадковими і 626 осіб (10,08%) — особистими і чиновниками, тобто, дворянином був майже кожний третій поляк.⁸¹

Високий соціальний стан, освітня і професійна підготовка дозволили полякам зайняти після росіян і українців третє місце в управлінні Харківською губернією: 109 (152) особи, або 2,67% самостійного польського населення, були безпосередньо в губернській адміністрації, суді і поліції; 10 (16) осіб (0,25%) займалися громадською і становою службою; 21 (45) осіб (0,52%) були приватними юристами.

Велику питому вагу серед поляків Харківщини становили рантье — 343 (146) осіб, або 8,42% самостійної людності, і ті, хто отримував пенсії від держави і установ — 96 (7) осіб — (2,33%).

В той же час Харківщина була однією з перших Лівобережних губерній, де польська людність в галузі культури і просвітництва поступалася місцем більш багаточисельним і не менш високопідготовленим професійно представникам єврейської і німецької етнічних груп, і знаходилися на четвертому - п'ятому місцях в галузі науки, літератури і мистецтва, де працювали 46 (46) поляків (1,13% самостійного польського населення), в медицині — 123 (82) особи (3,02%); в учбово-виховній — 113 (51) осіб (2,77%).⁸²

Серед поляків Харківщини були 2 222 селянина, які складали 37,6% всієї польської людності. Причому, в соціальній верстві чоловіки переважали жінок чисельно в 6,58 разів. Міщанами були 1 280 поляків або 21,66% всього польського населення губернії. Серед них статева різниця досягала всього 1,63 рази. Ще меншою — в 1,32 рази вона була серед 58 почесних громадян. І зовсім була відсутня серед купецької верстви, до якої входили 47 поляків.⁸³

Найбільш кваліфікованими працівниками серед польського населення були залізничники — 288 (339) осіб — 7,07% самостійного польського населення, які за своєю чисельністю займали третє місце, на четвертому — 107 (59) шевців (2,63%), і на п'ятому — ті, хто утримував, ремонтував і будував житло — 37 (24) осіб (0,91%).

Висококваліфікованою, але дуже незначною за чисельністю — 111 (94) осіб (2,72% самостійного польського населення), були поляки-металісти, які працювали на промислових підприємствах Харківщини.

Польські селяни і міщани складали другу значну після військовослужбовців професійну верству — тих, хто займався приватною діяльністю, був прислугою, або наймитом — і складали 10,33% самостійного польського населення, або 421 (189) осіб.

Промисловий характер Харківської губернії наклав свій відбиток і на польське селянство. Безпосередньо землеробством займалися 52 (86) поляків (1,28% самостійної людності), які були розпорошені по всіх повітах Харківщини. Частина польських селян, а разом з ними — і міщан — 114 (141) осіб (2,8%), були зайняті в переробних галузях.⁸⁴

Таким чином, наведений вище історико-соціологічний аналіз свідчить, що польська людність в Лівобережній Україні має стародавнє історичне коріння. Поляки поселилися в Чернігівській і Полтавській губерніях в XV—XVII ст. і в Харківській—в XIX ст. Участь польського населення в освоєнні природних ресурсів і розбудові господарства Лівобережної України свідчить, що незважаючи на свою малочисельність, і, завдяки своїм високим освітній і професійній підготовці, воно своєю самовідданою працею зробило вагомий внесок в історико-економічний розвиток України — своєї другої Батьківщини.

ПОЛЬСЬКА ЛЮДНІСТЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ

В Катеринославській губернії в 1897 р. проживали 12 365 поляків, які складали по відношенню до всього населення 0,59%. Основна частина польської людності — 64,46%, або 7 971 особа, проживала в сільській місцевості, де вона складала 0,43% всього повітового населення. В містах губернії проживали ще 4 394 поляки — 1,82% всього міського населення.⁸⁵

Серед загального населення Катеринославщини проживала велика кількість переселенців, в тому числі: 7 528 осіб з етнічної Польщі. 1 892 особи — з Волинської губернії, 1 745 осіб — з Подільської, 8 120 осіб з Мінської, тобто з губерній, де в значній кількості проживала і звідки виходила польська людність.⁸⁶ З чого можна зробити висновок, що польське населення Катеринославщини в більшості своїй зайшло і оселилося в губернії на протязі всього XIX ст. В основному це були заробітчани, серед яких переважали чоловіки. Так, наприклад, серед переселенців з етнічної Польщі це статеве співвідношення в середньому по губернії дорівнювалося 1,84 рази, в містах Катеринославщини ця диспропорція збільшувалася до 3,46 разів, а в повітах — до 1,19 раза. В свою чергу ця значна обставина зумовила статеву диспропорцію і серед польського населення губернії, яка становила в середньому 1,5 рази: 7 356 чоловіків і 5 009 жінок. В містах ця різниця була вищою — 2, 15 рази: 2 997 чоловіків і 1 397 жінок. В повітах, де проживало постійне польське населення, а також працювали висококваліфіковані фахівці-поляки, які могли собі дозволити мати сім'ю, це співвідношення було набагато меншим — в 1,21 рази (4 359 чоловіків і 3 612 жінок). Крім того, іншими причинами цього явища були ті ж самі чинники, що і в розглянутих вище Чернігівській і Полтавській губерніях: поляки-військовослуж-

бовці, і тимчасово зайшли поляки-заробітчани, що на час перепису 1897 р. перебували в губернії.⁸⁷

В губернії чітко простежується два регіони проживання польської людності: Придніпровський і Донецький.

Оселятися в повітах Придніпровського регіону: Катеринославському, Верхньодніпровському і Олександрівському, які лежали вздовж течії Дніпра, поляки почали ще в першій половині XIX ст. В них проживали 8 457 поляків, або 68,39% всієї польської людності Катеринославщини: в Верхньодніпровському — 231 особа (0,11% всього населення повіту), Олександрівському — 293 особи (0,11%) і Катеринославському — 7 933 (2,22%).

Чисельність польського населення в повітових містах цього регіону залежала від ступеню розвитку промисловості, яка давала працю для поляків, і важливості міста в адміністративному плані: в Верхньодніпровську — 32 поляки, які складали 0,48% населення міста, в Олександрівську — 152 поляка (0,81%), в Катеринославі, який був центром губернії — 3 418 поляків (3,03% всього його населення), або 77,79% всього польського міського населення губернії.⁸⁸ Важливою зв'язуючою ланкою в розселенні польської людності на Катеринославщині були Новомосковський повіт, де проживали 316 поляків (0,12% населення повіту) і Павлоградський — 553 поляки (0,22%). Ці два повіти, де проживали 7,03% поляків губернії були своєрідним містком, через який польське населення переходило з Придніпров'я до Донбасу. Якщо врахувати, що в Павлограді з 312 поляків (1,98% населення міста) 226 осіб були військово-службовцями, які складали 72,44% всіх поляків Павлограда, тобто були тимчасовим населенням, то видно, що в цьому місті з постійного населення були 86 осіб — майже стільки, як і в Новомосковську — 76 осіб (0,59% населення міста).⁸⁹

В Донецькому регіоні проживали 3 039 поляків, або 24,58% польського населення губернії: в Бахмутському

повіті — 2 000 осіб (0,6% всього населення повіту), в Слав'яносербському — 511 осіб (0,29%), в Маріупольському — 528 осіб (0,21%).

З міст Донецчини більше всього польського населення проживало в Мариуполі — 218 осіб, які складали 0,7% населення міста — третього в губернії за чисельністю поляків. В інших містах Донецчини чисельність поляків була незначною: в Бахмуті — 83 особи (0,43% населення міста), Слав'яносербську — 2 особи (0,06%), Луганську — 101 (0,5%).

Таким чином, з вищенаведеного видно, що промисловий характер Катеринославської губернії відбився на історичному розселенні в ній польської людності: 80,33% всіх поляків, або 9 933 особи проживали в двох промислових повітах — Катеринославському і Бахмутському, а також в самому Катеринославі — адміністративному центрі губернії. Це розселення вплинуло також і на соціальну структуру польської людності Катеринославщини.⁹⁰

В Катеринославській губернії, також як і в інших губерніях України значну кількість польського населення — 2 579 осіб (23,25% всіх поляків) складали дворяни: 1 979 осіб (16%) — спадкові і 600 осіб (7,25%) особисті і чиновники. Більша частина з них проживала в містах, а тому, незважаючи на свою малочисельність відносно інших етнічних груп, відігравали значну роль в культурному, суспільно-політичному і економічному житті Катеринославщини. 96 (103) особи, або 1,59% самостійного польського населення після росіян і українців займали третє місце в губернському адміністративному апараті, суді і поліції.⁹¹

66 (50) поляків (1,1% самостійного населення), які працювали на пошті і телеграфі, займали третє місце в губернії, і своєю працею сприяли інтенсивному розвитку інфраструктури зв'язку на Катеринославщині. Аналогічне місце займали 996 (38) поляків-військово-

службовців. По 12 поляків були зайняті приватною юридичною діяльністю, в громадській та становій службі, але своєю чисельністю поступалися росіянам, українцям і євреям, а тому займали четверте місце. Таке саме становище склалося і серед 106 (87) поляків — медичних працівників (1,76%), які займали четверте місце. Більшість з них проживала в повітах і своєю діяльністю сприяла розвитку медично-санітарної та фізичної культури населення Катеринославщини. Наукою, літературою і мистецтвом займалися 19 (26) поляків (0,32%); 149 (98) поляків (2,47%) отримували дивіденди з капіталу та нерухомості, були менеджерами і сприяли розвитку промисловості в губернії. 68 (10) поляків (0,55%) отримували пенсії від держави і установ. 120 (128) осіб (1,99%) були зайняті утриманням і ремонтом житла, та його будівництвом.⁹²

Однією з особливостей Катеринославської губернії було те, що визначну роль в суспільно-політичному житті відігравали жінки-полячки, яких була більшість серед учбово-виховного складу — 41 особа, і, чисельно дорівнювали чоловікам — 70 осіб серед тих, хто жив на дивіденди з капіталу. 63 полячки з 153 (113) шевців-поляків (2,54% самостійного населення), були законодавцями моди в губернії.⁹³ Але більшість поляків Катеринославщини за своїм соціальним станом були: 5 209 осіб (42,13%) — селянами і 4 071 особа (32,92%) — міщанами. Дуже малий відсоток — 0,59%, або 85 поляків були купцями, спадковими і особистими почесними громадянами.⁹⁴

Незважаючи на те, що більшість польського населення складали селяни, з них безпосередньо землеробством займалися 165 (387) осіб (2,74%) самостійного населення. За своїм фаховим станом значна частина польських селян і міщан була прислугою і наймитами — 915 (578) осіб (15,18%); залізничниками — 503 (710) осіб (8,35%). 174 (227) поляки (2,89%) працювали на

копальнях Катеринославщини. Велика кількість поляків — 1 324 (343) особи (21,97%) була зайнята в переробних галузях: обробкою дерева — 177 (242) особи; рослинних, тваринних і їстівних продуктів — 68 (49), кераміки — 32 (40), тваринництва — 12 (12) осіб. До переробних галузей відносились також і обробники металу — 1 035 (1 793) осіб, які складали 17,17% самостійного населення. 232 (517) поляків (3,85%) були сталеварами. Що стосується двох останніх спеціальностей, то 77,39%, або 546 (1194) металістів і 16,55% — 224 (512) сталеварів проживали в одному Катеринославському повіті.⁹⁵ Це були висококваліфіковані робітники-поляки з Варшавського металургійного заводу, які переселилися до селища Кам'янське (зараз м.Дніпродзержинськ), де своїми руками будували і працювали на Дніпрівському заводі — одному з найпотужніших металургійних підприємств Російської імперії. В 90-х роках ХІХ ст. населення Кам'янського складалося на 80% з поляків. В самому Катеринославі поляки побудували потужний завод металовиробів — філіал Варшавського, який теж успішно діяв.⁹⁶

Таким чином, незважаючи на те, що більшість населення польського проживало в повітах — сільській місцевості, все ж таки, Катеринославська губернія мала промисловий характер. Саме в повітах Катеринославщини в 80—90-ті роки ХІХ ст. польські переселенці, які були висококваліфікованими робітниками, будували промислові підприємства, які в найкоротші часи перетворилися в промислових велетнів, і навіть зараз через сто років від заснування мають велетенські обсяги виробництва.

В 1897 р. в Херсонській губернії проживали 30 894 поляки, які складали 1,13% всього населення губернії. Основна частина з них — 24 609 осіб, або 79,66% всіх поляків проживала в містах, де складала 3,12% міського населення губернії, і лише 6 285 осіб (0,32% повіто-

вого населення губернії) — в сільській місцевості.⁹⁷ Причому, серед поляків Херсонщини 20 336 чоловіків за своєю чисельністю переважали 10 658 жінок в 1,9 рази. В окремих містах губернії це статеве співвідношення було ще більшим. Так, в Очакові польське населення складалося з 425 чоловіків і 8 жінок (в 53,13 рази), в Тирасполі — 894 чоловіка і 119 жінок (в 7,43 рази), в Александрії — 150 чоловіків і 23 жінки (в 6,52 рази), Новогеоргіївську — 73 чоловіка і 12 жінок (в 6,08 рази). Така висока статева диспропорція обумовлювалася тими ж самими вже розглянутими чинниками, що і в інших губерніях Правобережної України: великою кількістю тимчасових жителів — поляків-військовослужбовців термінової служби і заробітчан.⁹⁸

В Херсонській губернії польські переселенці з'явилися на початку XIX ст. Вони перейшли з суміжних Подільської, Київської, Полтавської і Катеринославської губерній, і почали оселятися в Тираспільському, Ананьєвському, Єлісаветградському, Олександрійському і Херсонському повітах, що безпосередньо межували з цими губерніями. В більшості своїй це були одновірці, які проживали в невеличких хуторах на правах чиншовиків — платили чинш за користування панською землею. Але початок основного міграційного потоку польської людності в Херсонську губернію, в тому числі і з етнічної Польщі, припадає на 40-ві роки XIX ст. В 1847 р. за наказом царя в селі Кисілівці і містечку Новий Буг Херсонського повіту оселилася значна кількість польських сімей, поклавши початок формуванню в цих населених пунктах польських колоній. Значна польська колонія виникла і в містечку Костянтинівка Єлісаветградського повіту. Пізніше певна кількість польських переселенців оселилася в містечках Нова Одеса, Полтавка, Кривий Ріг і Новомиколаївка.⁹⁹ І на початок 1897 р. з 390 788 вихідців з інших губерній, які складали 14,3% всього населення Херсонщини,

безпосередньо мігранти з Польщі складали приблизно 19 тисяч осіб, або 4,85%. Решта польської людності складала дуже незначний процент серед 185 033 вихідців з густонаселених Волинської, Подільської, Київської, Полтавської і Катеринославської губерній.¹⁰⁰

Треба зазначити, що серед польської людності Херсонської губернії 16 399 осіб, або 53,08% були віком від 20 до 39 років — молоді і повні наснаги з високою освітою, професійною підготовкою і культурою. Вони приїхали в Херсонські степи в пошуках кращої долі і своєю працею створювали промислово-економічний потенціал Південної України.¹⁰¹

На час проведення 1-го Всеросійського перепису 1897 р. польська людність в повітах Херсонської губернії складала: в Херсонському 5152 особи (0,88% всього населення повіту), Єлісаветградському — 2620 (0,43%), Ананьєвському — 1782 (0,67%), Тираспільському — 1907 (0,79%). Причому, перші три повіти мали найбільшу чисельність поляків, які проживали безпосередньо на селі: в Ананьєвському — 1540 осіб (0,62% сільського населення повіту), Херсонському — 1484 (0,35%), Єлісаветградському — 1119 (0,22%), Тираспільському — 835 (0,44%). Незважаючи на те, що на Херсонщині проживали 14 100 поляків-селян, які склали 45,63% всієї польської людності губернії, безпосередньо на селі проживали 2 724 особи, а землеробством займалися лише 993 поляки, які на своєму утриманні мали 2 098 осіб (4,94% самостійного польського населення і 10% всієї польської людності Херсонщини). Найменшу чисельність поляків — 966 осіб мав Олександрійський повіт, з яких 708 осіб проживали в сільській місцевості. Найбільшу чисельність польського населення — 18 467 осіб (3,03%) мав Одеський повіт. Більшість з них 17 395 осіб проживали в самій Одесі і склали 4,31% населення міста, або 56,31% всієї польської людності губернії.¹⁰²

На той же час польська колонія в Одесі налічувала 2 565 спадкових і 986 особистих дворян і чиновників, 77 почесних громадян, 58 купців із своїми сім'ями. 7 982 селянина, 4 430 міщан, 361 декласованого елемента і 930 іноземних громадян. Майже чверть всієї польської колонії Одеси — 4 155 (71) осіб складали військово-службовці. 277 (298) поляків працювали в адміністративному апараті міста, 199 (99) осіб були вчителями і вихователями, 209 (176) — медиками, 636 (377) — рантьє, 54 (62) — займалися наукою, літературою, мистецтвом, 2672 (856) особи були прислугою, наймитами, або займалися приватним підприємництвом. В усіх галузях транспорту працювали 491 (567) поляки, в торгівлі — 299 (290) осіб, в переробних галузях — 856 (751) осіб.

Що стосується даних про процентні співвідношення в соціальному і професійному станах польської людності, то вони збігаються із такими же даними цілком по губернії. В окремих випадках різницю становили 1%—3%, чи навіть десяті, чи соті долі відсотку.¹⁰³

За соціальним станом польське населення Херсонщини складалось із 4 427 спадкових дворян (14,33% всіх поляків), 1 736 особистих дворян та чиновників (5,62%). Основну масу польського населення — 14 000 осіб (45,63%) складали селяни і 7 499 осіб (24,27%) — міщани. Серед поляків Херсонщини, також, як і в інших промислових губерніях Півдня і Правобережжя, знаходився певний прошарок декласованих елементів — 939 осіб (3,04%), які не відносилися до вищезазначених соціальних станів, або не назвали їх. Причому, майже 80% представників всіх цих соціальних станів польської людності і 89,24% декласованих елементів проживали в містах, де мали роботу відповідно до свого освітнього і професійного рівня.¹⁰⁴

Висока освіта, професійність і культура польської людності сприяли тому, що в керівних органах губернії — адміністрації, судах і поліції працювали 455 (473)

поляки, які складали 2,26% самостійного польського населення і займали третє місце після росіян і українців. Але в інших галузях поступалися місцями представникам більш багаточисельних і також добре підготовлених представникам німецької, єврейської і румунської націй. Найбільш багаточисельними були поляки-військовослужбовці — 7 045 (157) осіб, які складали 35,01% всього самостійного польського населення, або 22,8% всіх поляків Херсонщини. Треба зазначити, що це була найвища чисельність поляків-військовослужбовців дислокованих в Україні. 291 (151) особа, які складали 1,44% самостійної польської людності, займалися навчальною і виховною роботою. 1027 (790) поляків (5,1%) жили на доходи з капіталів. Причому в цих двох галузях жінки переважали чоловіків. Значний відсоток — 3,62%, або 728 (14) осіб отримували пенсії. В медицині працювали 338 (17) поляків (1,68% самостійного населення), 92 (127) поляки (0,46%) займалися суспільною і становою роботою, а 52 (61) особа (0,26%) — були юристами. Наукою, літературою і мистецтвом займалися 61 (69) поляків (0,3%). 747 (435) осіб (3,71%) утримували і ремонтували житло. Значний відсоток — 18,44% самостійного польського населення, або 3 710 (1 425) осіб складали ті, хто був прислугою, або займався приватним підприємництвом. 1 372 поляки (6,82%) були зайняті в переробних галузях. 425 (761) осіб (2,11%) працювали на залізниці.¹⁰⁵

В 1897 р. польська людність Таврійської губернії налічувала 10 112 осіб, що складало 0,698% всієї людності губернії. В містах проживали 63,16% всіх поляків, або 6 387 осіб, які складали 2,21% міського населення. В сільській місцевості проживали 3 725 осіб (36,84% польської людності), або 0,32% всього повітового населення.¹⁰⁶

Основна хвиля переселення поляків в Таврійську губернію припадає на 1868 р., коли до неї добровільно

переїхали 1 240 сімей польських селян-однодвірців, які в більшості своїй розселилися в Мелітопольському, Дніпровському, Перекопському, Бердянському повітах¹⁰⁷, де в 1897 р. відповідно проживали 2 416, 556, 120, 211 поляків, що складало 0,63%, 0,26%, 0,26%, 0,07% всього населення цих повітів, або близько третини — 31,47% всієї польської людності Таврії.¹⁰⁸

В перших трьох повітах більшість польського населення проживала в сільській місцевості: в Мелітопольському — 2 302 особи (95,28% поляків повіту), в Дніпровському — 556 осіб (94,6%), в Перекопському — 120 осіб (81,63%). Більшість з них займалися землеробством: в Мелітопольському 386 (1653) осіб, які складали 72,42% самостійного польського населення повіту і в Дніпровському — 108 (267) осіб (51,92%). Значна частина поляків в цих повітах були наймитами, прислугою, займалися приватним підприємництвом: в Мелітопольському — 43 особи (8,07%), Дніпровському — 22 (21) особи (10,58%); або були зайняті в переробних галузях: в Мелітопольському — 21 (20) осіб (3,94%), в Дніпровському — 16 (14) осіб (7,69%). Дуже незначний відсоток поляків мали професії, що керували суспільним життям в повітах: в Мелітопольському — 27 (21) осіб (5,07%) і в Дніпровському — 6 осіб (2,88%).¹⁰⁹

За соціальним станом польське населення цих повітів складалося з дворян — 34 спадкових (1,48% всіх поляків повіту) і 17 (0,74%) особистих в Мелітопольському; 27 (5,13%) спадкових і 6 (1,14%) особистих в Дніпровському.¹¹⁰

В Бердянському повіті більшість поляків проживали в містах — в Бердянську — 105 осіб (49,76% польської людності повіту), Ногайську — 16 осіб і Орехові — 14 осіб, і лише 76 поляків (36,02%) — на селі.

В інших повітах розселення польської людності було ще більш дисперсним. В більшості своїй вона про-

живала в містах, де більше третини — 3 624 осіб були військовослужбовцями, і за винятком 44 чоловік, проживали в Симферополі, Севастополі, Феодосії, Керчі, Єнікале. Так, в Севастопольському градоначальстві проживали 2 799 поляків (4,87% всієї людності градоначальства), Симферопольському повіті — 1 713 (1,21% всієї людності повіту), Євпаторійському — 202 (0,32%), Ялтинському — 463 (0,63%), Феодосійському — 728 (0,63%), Керчь-Єнікальському градоначальстві — 877 (2,01%).

Найбільше, з врахуванням військовослужбовців, польського населення проживало в містах. Севастополі — 2 753 особи (5,14% населення міста), Симферополі — 1 471 (3%), Керчі — 858 (2,57%), Феодосії — 598 (2,48%), Ялті — 259 (1,97%). В інших містах губернії проживали від кількох поляків (7 — в Старому Криму) до 105 осіб в Бердянську і 114 — в Мелітополі.¹¹¹

За соціальним станом польська людність Таврійської губернії складалась з 6 959 селян (68,82% всіх поляків губернії), 1 693 міщан (16,74%); 857 (8,48%) спадкових і 276 (2,73%) особистих дворян і чиновників.¹¹²

Завдяки своєму високому рівню освіти, культури і професійної підготовки 89 (117) поляків, які складали 1,34% самостійного польського населення, були в адміністративному апараті губернії, і після росіян і українців займали третє місце. В інших галузях вони все ж таки поступилися місцем представникам більш багаточисельним єврейській та інших націй. Так, серед поляків були: 33 (43) суспільних діячів (1,4% самостійного населення), 12 (24) юристів (0,18%), 49 (23) вчителів і вихователів (0,74%), 93 (91) медики (1,4%), 12 (15) вчених і митців (0,18%), 146 (104) рантьє (2,2%), 117 (3) отримували пенсії (1,76%). Але в професійному плані серед польської людності більшість складали робітники і селяни. Так, прислугою, наймитами були 717 (153) поляки, які складали 10,82% самостійного польського

населення, три чверті з яких проживали в містах. Землеробством займалися 634 (2 087) поляків (9,56%). В обробних галузях працювали 264 (206) особи (3,98%). Пошиттям одягу були зайняті 151 (69) особа (2,28%). В торгівлі працювали 113 (99) осіб (1,7%). На залізниці — 87 (117) осіб (1,31%).

А якщо врахувати диспропорцію поміж загальною чисельністю працюючих чоловіків і жінок, що були у них на утриманні (матері, жінки, дочки), то очевидна велика чисельна перевага чоловіків, яка свідчить про те, що це були молоді неодружені, або малосімейні поляки. Так, серед переробників тваринних продуктів — в 9 разів, серед прислуги і наймитів працюючі чоловіки переважали непрацюючих жінок в 3,25 рази, серед обробників деревини — в 2,83 рази, серед тих, хто утримував і ремонтував житло — в 2,61 рази, серед працівників пошти і телеграфу — в 2,42 рази, серед кравців — в 2,24 рази.¹¹³

Таким чином, польська людиність з'явилася в південних губерніях України в ХІХ ст. Більшість складали молоді неодружені і малосімейні поляки віком від 20 до 40 років, які завдяки своїм високим освітнім, професійним і культурним якостям, внесли значний внесок в освоєння природних багатств Півдня України і в будівництво промислових підприємств, багато з яких сьогодні є одними з найбільших велетнів європейської індустрії.

ПІСЛЯМОВА

Таким чином, підводячи підсумки цього наукового дослідження можна зазначити, що територія сучасної України, яка знаходилась в складі Російської імперії, в межах кордонів кінця XIX — початку XX ст., відповідно до історії міграційних процесів, умов розселення і соціальної структури польської людності, що проживала в державі, поділяється на три регіони, що склалися з дев'яти українських губерній: першого — Правобережної України — Волинської, Подільської, Київської губерній, другого — Лівобережної України — Чернігівської, Полтавської, Харківської, і Південної України — Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній.

За першим загальним переписом населення Російської імперії 1897р. чисельність польської людності дорівнювалась 388 573 особам, що складало приблизно 70% від загальної чисельності поляків в тогочасній Російській державі.

В трьох губерніях Правобережжя проживали 322 108 поляків, або 82,9% всього польського населення України, причому майже половина з них — 184 161 поляк (47,39%) — в Волинській губернії, що складало 6,16% всього населення Волині.

Переселятися в Правобережну Україну польське населення почало ще понад тисячу років тому назад — в I тисячолітті нашої ери. Але найперша основна хвиля польських мігрантів ринула в Україну в XIV—XVI ст., після включення її до складу Польської Речі Посполитої.

Міграційний рух на Волині здійснювався з Заходу на Схід — ао головній стратегічній лінії: Володимир-Волинський — Луцьк — Рівне — Новоград-Волинський — Житомир, що проходила через центр Волинської губернії вздовж головних торговельних шляхів, які забезпечували мігрантам безперерійне військове і еконо-

мічне сполучення з метрополією, а вищезазначені міста були плацдармами подальшого просування поляків на схід і засобами оборони від народних повстань.

Просування міграційного руху на Північ було обмежено кордонами Великого князівства Литовського, де були відсутні всілякі умови для розселення польського населення, основні верстви якого складали дрібна шляхта, що не мала можливості отримати землі для маєтків і селяни, які намагалися уникнути великокнязівського свавілля і гноблення.

Тому основними регіонами історичного розселення поляків на Волині стали її центральні повіти і її південний захід — межиріччя Стиру — Горині — Случі — перехрестя торговельних шляхів, території що межувало із Східним Поділлям, яке в XIV—XVI ст. було розорене кримськими татарами, а тому — майже не заселеним.

Друга хвиля переселенців з Привіслінських губерній — території етнічної Польщі, перейшла в Україну в XIX ст. — після ліквідації Польської Речі Посполитої, як суверенної держави. І на початку XX ст. чисельність цих переселенців на Волині складала 89 943 особи, або 48,8% всього польського населення Волині, з яких 45 145 осіб були чоловіками, що свідчить про майже однакову статеву рівність серед переселенців і сімейний характер переселень.

Заселення Подільської губернії — другої за чисельністю польського населення в Україні — 69 156 осіб (17,8% всіх поляків України і 2,27% губернського населення) відбувалось також в XIV—XVI ст. в східному напрямі — через Кам'янець-Подільський і Проскурів (зараз — Хмельницький) поляки переходять в Центральну і Східну Подолію — Брацлавщину і Вінничину, і далі — на Київщину, і, одночасно — в південно-східному напрямі — вздовж Дністра. Про це свідчить і поділ губернії на Західну і Східну за окремими місцями компактного проживання польської людності, а

також — наявності лише п'яти міст: Проскурова, Лети́чів, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Могильова-на-Дністрі, де проживали 78% всього польського міського населення.

В Київській губернії — третій за чисельністю польського населення — 68 791 особи (17,7% всіх поляків України і 1,93% всього губернського населення), вихідці з Речі Посполитої з'являються в XV—XVI ст., просуваючись із західних губерній — Волинської і Подільської на Київщину, і далі на схід — на Лівобережну Україну, і на південь вздовж Дніпра, розселяючись в замочках і поселеннях, що утворювали навколо Києва декілька оборонних рубежів, а само розселення мало дисперсний характер, причому польське міське населення — 93,78% було зосереджено лише в трьох містах — Києві, Бердичеві і Умані.

Таким чином, заселення регіону Правобережної України польським населенням мало характерні ознаки — історичний міграційний рух мав східний і південний — південно-східний напрями, про що свідчить зменшення щільності польського населення при просуванні із заходу на схід Волині — 9,7% в західних повітах і 5,69% — у Житомирському повіті, на Київщині — 5,78% в Бердичівському і 0,32% — в Чигиринському повітах.

Основна маса польського населення Правобережної України проживала в сільській місцевості, причому, при просуванні на схід доля його значно скорочувалась — до 90% — на Волині, 84,29% — на Поділлі, 68,64% — на Київщині.

За соціальним станом майже чверть поляків правобережних українських губерній були спадковими, або особистими дворянами і чиновниками: 15 996 осіб (23,12%) в Подільській і 18 136 осіб (26,36%) в Київській, в соціально-економічному житті Правобережної України відігравали дуже суттєву роль — після росіян і українців займали третє місце в державно-адміні-

стративному апараті губерній (державний апарат, суд, поліція), приватній юридичній діяльності, медицині, освіті, тобто, завдяки своєму досить високому рівню освіти і професійної підготовки ні в чому не поступалися ні правлячій, але дуже малочисельній російській етнічній групі, ні багаточисельному українському населенню.

Східний напрям міграційного руху, умови історичного розселення і місць проживання дуже суттєво вплинули не тільки на соціальну структуру, але і на напрям господарської діяльності, який поступово змінюється від аграрного до промислового.

Так, при просуванні з заходу на схід соціальна селянська верства змінюється не тільки чисельно, якщо на Волині селяни складають 54,68% всього польського населення губернії, то в Подільській губернії вона зменшується до 45,3%, а в Київській — до 32,2%, а верства польських міщан збільшується відповідно з 28,34% на Поділлі до 35% на Київщині.

Таким чином, можна зробити висновок, що в Київській губернії чисельність селян і міщан була майже рівною, і означало: по-перше, більшість поляків Київщини проживало все ж таки в повітах — на селі, а по-друге, — це була перша ознака промислових південних і лівобережних губерній України, де переважна частина поляків проживала в містах.

Наступним регіоном, який мав свої особливості історії міграційних процесів, місць розселення і соціальної структури польської людності, була Лівобережна Україна з її трьома губерніями — Чернігівською, Полтавською, Харківською, де проживали 13 095 поляків, які складали 3,37% всієї польської людності тогочасної України.

Якщо Чернігівщина, де в 1897 р. проживали 3 302 поляки, які складали 0,15% всього губернського населення, і Полтавщини — з 3 891 поляком (0,14%),

що свідчить про дуже велику розпорошеність — 1-2 поляки на 1000 осіб місцевого населення, мали давню історію польської колонізації: на Чернігівщині представники цієї національної меншини з'явилися в XVI—XVII ст., під час воєн, що вела Річ Посполита за цю землю з Московською державою, а на Полтавщині — ще в XV ст, коли вона перебувала в “руїні” після ординської навали, то Харківщину, де проживав 5 901 поляк, вихідці з етнічної Польщі, чисельність яких складала 4 509 осіб, або 77,66% всього польського населення губернії, залюднили в другій половині XIX ст., під час так званого промислового перевороту, що відбувався в посткріпосницькій Російській імперії.

На Чернігівщині, де основна маса поляків — 60,72% проживала на селі, виділяються три регіони, в яких чисельність польського населення була дещо вища ніж в цілому по губернії: Чернігівсько-Городнянський, де проживали 27,83% поляків губернії, і особливостями якого було те, що 92,57% поляків Чернігівського повіту проживали в єдиному центрі — Чернігові, а в Городнянському повіті — 85,63% поляків проживали лише в сільській місцевості; Козелецько-Остерський регіон, де проживали 12,93% польської людності губернії, причому третина поляків цього регіону — 28,1%, проживали безпосередньо в Козельці і Острі, в яких середній відсоток польського міського населення перевищував середній по губернії відповідно в 1,3 і 2,4 рази; третій регіон — південно-східні повіти Чернігівщини, де проживали 32,98% поляків губернії, половина з яких перебувала в повітових містах — стародавніх адміністративних центрах України.

Ще 26,26% польського населення Чернігівщини були розпорошені по внутрішнім повітам губернії, або в тих, що межували безпосередньо з Росією.

На Полтавщині 75,58% поляків проживали в містах, причому 66,33% всієї польської людності губернії

були сконцентровані лише в чотирьох з них: Кременчуці, Полтаві, Ромнах, Хоролі — в стародавніх державно-адміністративних центрах. В інших містах Полтавщини перебували ще 360 поляків (12,24%) — від декількох осіб, як в Миргороді і Градізьку (по 4 чол.) — до декількох десятків, і 24,42% польського населення — в сільській місцевості — в повітах.

Особливістю Харківської губернії було те, що майже три чверті польського населення — 69% проживали безпосередньо в центрі — Харкові і його повіті. Решта поляків — 25,41% проживали в західних повітах губернії, і Сумському, що безпосередньо межували з Полтавською і Чернігівською губерніями. І лише 5,59% польської людності — в трьох східних повітах губернії — Волочанському, Старобельському і Змієвському, що безпосередньо межували з Росією.

Особливістю Чернігівщини, яка мала давні традиції історичного розселення польської людності на своїй території, було те, що в цій губернії вперше проявляється статева диспропорція поміж чоловіками і жінками — серед міщан — в 1,6 рази, серед селян — в 2,4 рази, які проживали в містах.

Це явище пояснюється наявністю в містах Чернігівщини великої кількості зайшого елементу — поляків-військовослужбовців дійсної служби, які за соціальним станом відносились до цих верств, а також заробітчан — тих, хто шукав і виконував в містах тимчасову роботу.

Це демографічне явище притаманне також містам Полтавщини і Харківщини.

В містах Полтавщини ця диспропорція збільшується: до 4—4,5 разів в Полтаві і Кременчуці, і до 20 разів — в Хоролі, що пояснюється перебуванням в цих містах 1 527 поляків-військовослужбовців, які складали 39,22% всього польського населення губернії — найбільшого відсотка серед губерній України.

Серед польського населення Харківщини ця статева диспропорція мала чотирьохкратний індекс, що пояснюється наявністю 1 633 поляків-військовослужбовців, які складали майже половину чоловічої статі і 27,83% загальної чисельності поляків в губернії.

Крім того, Харківщина була однією з перших українських губерній, де більшість населення складали молоді люди від 20 до 40 років — високоосвічені фахівці, які за сімейним станом були не одружені, або малосімейні, приїхали на Харківщину в пошуках кращої долі і приймали участь в освоєнні природних ресурсів Східної України.

Цей останній аргумент підтверджується також і соціальною структурою польського суспільства в цих трьох губерніях Лівобережної України.

Так, на Харківщині понад третини всього польського населення — 34,7% складали спадкові і особисті дворяни, і чиновники, тобто до цієї соціальної верстви належав кожний третій поляк, які були сумлінними високоосвіченими фахівцями, майже стільки — 37,6% польської людності губернії складали селяни і 21,66% — міщани.

Трохи меншою — 28,53% польського населення губернії, ця соціальна верства спадкових і особистих дворян, і чиновників була на Полтавщині, ще 43,46% польської людності складали селяни і 23,41% — міщани.

На Чернігівщині чисельність дворянської верстви була фантастичною — спадковими і особистими дворянами, і чиновниками були 45,42% всієї польської людності губернії, тобто майже кожний другий поляк. Таким чином, Чернігівщина стала справжнім заповідником для польського дворянства, де вони змогли зберегти свої найкращі духовні, культурні і інтелектуальні надбання.

В зв'язку із високою концентрацією дворянської верстви в цій губернії, на інші соціальні верстви, що лишилися в структурі польського населення прийшлося

— 25,74% — на міщан і 23,44% — на селян, тобто ці дві останні верстви, на Чернігівщині були, як і на Київщині, в процентному значенні і чисельно майже рівними, що споріднювало соціальні структури цих двох губерній.

Таке цікаве своєрідне соціологічне явище, як соціальна структура Чернігівщини, не могло не вплинути і на її професійну структуру, яка незважаючи на аграрний характер як Київської, так і Чернігівської губерній, була характерною для промислових південних губерній України.

Так, на Чернігівщині 6,67% самостійного польського населення займали керівні посади в державно-адміністративному апараті, 7,73% — були становими службовцями, приватними юристами, лікарями, освітянами, що становило найбільший процент серед польської людності в губерніях України. 13,65% самостійного населення поляків Чернігівщини були рантье, які жили на дивіденди з капіталу, майна і нерухомості; 13,59% — були приватними підприємцями, або прислугою, 12,57% — висококваліфікованими фахівцями-залізничниками, 9,02% — військовослужбовцями, 4,89% — були зайняті в переробних галузях.

Незважаючи на те, що більшість польської людності Чернігівщини — 60,72% проживала на селі — в повітах, безпосередньо землеробством займалися 4,06% самостійного польського населення губернії. В повітах проживали більшість польських бізнесменів — 69,63%, які створювали нові підприємства, і, тим самим сприяли промислового піднесенню аграрної Чернігівщини, і 75,25% усіх залізничників.

В містах Чернігівщини проживали польські фахівці, які працювали в державно-адміністративному апараті, губернії, і в головних сферах соціально-економічного життя губернії, а також ті, хто був зайнятий в переробних галузях.

Високий соціальний стан, освіта і професійна підготовка дозволили дуже малочисельній польській людині Полтавської і Харківської губерній займати провідне місце в державно-адміністративному апараті, що в процентному відношенні в цих обох губерніях було майже однаковим — відповідно 2,3% і 2,67%. Що стосується участі поляків в головних сферах соціально-економічного життя цих губерній, то як і в попередніх випадках вони були на третьому місці. Але починаючи з Харківської губернії, спочатку в галузі культури і просвітництва, де польське населення займає вже четверте місце, вони поступаються більш багаточисельним німцям і євреям, а в південному регіоні — і в інших сферах життя, а також — ще і румунам.

Професійні структури Полтавської і Харківської губерній, що були майже такими, як і в шляхетському заповіднику України — на Чернігівщині, але різнилися дещо чисельно і дещо в процентному відношенні, але що найсуттєвіше — перше місце в цих губерніях, не враховуючи військовослужбовців, посідали підприємці і прислуга — 8,68% польського самотійного населення Полтавщини і 10,33% — Харківщини (на відміну від Чернігівщини, де першими були рантьє), друге місце посідали ті, що жили на дивіденди з капіталу, відповідно — 5,01% і 8,42%, залізничники складали — 3,97% і 7,07%, в переробних галузях були зайняті — 4% і 2,8%, безпосередньо землеробством займалися 2,52% і 1,28% польського населення цих губерній, що було майже однаковим не тільки в чисельному, але і в процентному співвідношенні.

Ще одним регіоном в Україні, який мав свої особливості історії міграції, місць розселення і соціальної структури — був її південь, де на території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній в 1897р. проживав 53 371 поляк, або 13,74% всієї польської людини України.

В Катеринославській губернії проживали 12 365 поляків, які складали 3,18% всієї польської людності України, або 0,59% всього губернського населення, з яких більша частина — 64,46% проживала в повітах — на селі. Причому, основними регіонами розселення поляків в цій губернії були Придніпровський, де проживали 68,39% польської людності Катеринославщини, і Донецький, де мешкали 24,58% польського губернського населення, само місто Катеринослав, де проживали 77,79% всього польського міського населення губернії. З повітів найбільшими були — Катеринославський із 64,16% польської людності губернії і Бахмутський із 16,17%.

На Херсонщині мешкали 30 894 поляки, які складали 7,95% всього польського населення України, або 1,13% всього населення губернії, основна частина яких — 79,66% проживали в містах. Основними регіонами розселення поляків в Херсонській губернії були — Одеський повіт із 18 467 особами (59,78% польського населення губернії), причому, 17 395 осіб з них (56,31% поляків Херсонщини) проживали безпосередньо в самій Одесі, де була одна з найбільших польських колоній в Україні, і Херсонський повіт — із 5 152 поляками (16,68% польського губернського населення) з яких в самому Херсоні проживали 3 668 осіб (11,87%). Ще 23,54% польського населення, що залишилось, були розпорошені по іншим повітових містах і повітах.

В Таврійській губернії проживали 10 112 осіб польської людності — 2,6% поляків України, або 0,698% всього губернського населення, з яких більшість — 63,16% проживали в містах. Серед повітів Таврії основними регіонами розселення поляків, де проживали понад 31,47% цієї національної меншини, були — Мелітопольський — 22,77% всіх поляків губернії, Дніпровський — 5,5%, Перекопський — 1,19% і Бердянський — 1%. Причому, якщо в перших трьох повітах польська людність про-

живала безпосередньо на селі: в Мелітопольському — 95,28% поляків повіту, в Дніпровському — 94,6%, Перекопському — 81,63%, то в Бердянському — 64% польського населення — в містах.

Перші поляки в цих губерніях почали з'являтися ще в першій половині XIX ст. Це були польські повстанці, які після придушення збройних виступів за свою незалежність, були вислані за межі етнічної Польщі і розселені на півдні України, і тим самим своєю самовідданною працею сприяли освоєнню природних багатств і становленню господарства цього південного регіону.

В 60–80-тих рр. XIX ст. з початком розвитку промисловості на півдні України, заснуванням і відкриттям там промислових підприємств, в цей регіон з етнічної Польщі почали прибувати промисловці і висококваліфіковані робітники.

Так, в Катеринославській губернії вихідці з етнічної Польщі складали 60,88% всієї польської людності губернії, в Херсонській — 61,5%, в Таврійській — 70%. Решта поляків були вихідцями з європейських губерній Російської імперії — Правобережної України, Білорусії, Прибалтики. Причому більше половини з них — 53% — це були молоді — від 20 до 40 років малосімейні, або взагалі неодружені, високоосвічені і висококваліфіковані фахівці, які своєю працею створили промисловість на півдні України.

Ця демографічна причина, як і інші, що були притаманні Лівобережній Україні: велика кількість військовослужбовців і тимчасового елементу — заробітчан, призвели до ще більшої статевої диспропорції серед польської людності Південного регіону, де вона була найвищою. Так, на Катеринославщині серед польського населення, що проживало на селі, чоловіки переважали жінок в 1,5 рази, то серед поляків — міських жителів — в 2,15 рази.

На Херсонщині в середньому по губернії ця диспропорція була майже двохкратною — чоловіки переважали жінок в 1,9 рази, а в містах — ще більшою: в Очакові — в 53,13 рази, Тирасполі — 7,43, Олександрії — 6,52, Новогеоргіївську — 6,08 рази, де перебувала найбільша в Україні чисельність — 7 045 поляків-військовослужбовців дійсної служби.

Але найбільш яскравовираженою статева диспропорція серед польського населення була в Таврійській губернії, де вона проявилась не тільки в місцях розселення, а навіть в професійній сфері, де статева перевага чоловіків складалась не тільки за чисельністю працюючих в тій, чи іншій професійній сфері, але навіть за відсутністю жінок, серед тих, кого б ці фахівці могли б утримувати, що свідчить про холостяцький, або малосімейний стан польських фахівців. Так, серед поляків — переробників тваринних продуктів ця диспропорція дорівнювалась 9, серед підприємців і прислуги — 3,25, серед кравців — 2,24 рази.

В свою чергу, всі ці демографічні явища відбивалися і на соціальній структурі польської людності Південного регіону України. Так, при просуванні далі на південь в процентному відношенні зменшувались показники польської дворянської верстви: в Катеринославській — 11,21% поляків губернії, Херсонській — 19,95%, Таврійській — 11,21%, і мішан: в Катеринославській — 32,92%, в Херсонській — 24,27% і Таврійській — 16,74%. В свою чергу, відповідно, не тільки в процентному відношенні, але і чисельно, зростала доля селянської верстви — в Катеринославській — 42,13%, Херсонській — 45,63%, Таврійській — 68,82%.

На півдні України, також, як і в двох інших попередніх регіонах, польська людність завдяки своїм високим соціальному стану, освіті, професійній підготовці, займали провідне третє місце в державному апараті південноукраїнських губерній: в Катеринослав-

ській — 1,59% самостійного польського населення, в Херсонській — 2,28%, Таврійській — 1,34%.

В головних сферах соціально-економічного життя цього південного регіону польська людинність відтісняється на четверте-шосте місце більш багаточисельними німецьким, єврейським і румунським населенням. Якщо в Катеринославській губернії це було лише в галузі громадської і станової служби, приватній юриспруденції і медицині, то в Херсонській і Таврійській губерніях — майже в усіх професійних галузях.

Професійна структура цього регіону свідчить і про підвищення соціального значення польської жінки, не як традиційної домашньої господарки, а високоосвіченого і висококваліфікованого фахівця, яка працювала на рівні з чоловіками. Так, в Катеринославській і Херсонській губерніях жінки-полячки займали провідне місце у виховній і навчальній роботі, в Катеринославській — чисельно дорівнювали чоловікам, а в Херсонській — переважали полячки-рантє, на Катеринославщині 40% польських шевців складали жінки, які були законодавцями моди в губернії.

Яскравим вираженням промислового характеру Катеринославської губернії, а також провідної ролі польської людинності в безпосередньому створенні промисловості на Катеринославщині, стала професійна структура, яка була притаманна тільки польському населенню і тільки в цій губернії. Так, основна маса працюючого самостійного польського населення — 21,97% були зайняті в переробних галузях, 17,17% — складали обробники металу, серед поляків України вперше з'являються, і мають досить значний процент — 3,85% сталевари і — 2,89% шахтарі, причому більшість із поляків-металістів жили і працювали в Катеринославському повіті. Це були колишні спеціалісти Варшавського металургійного заводу. Значну частину — 15,18% самостійної польської людинності складали підприємці і прислуга, 8,35% —

були висококваліфікованими залізничниками, 2,47% — рантье і жили на дивіденди з майна і капіталу, 1,99% — ті, хто утримував, ремонтував і будував житло.

Безпосередньо землеробством на Катеринославщині займалися 2,74% поляків-селян.

Професійні структури інших двох губерній були між собою більш едентичні: на першому місці були підприємці і прислуга — в Херсонській — 6,82% і в Таврійській — 3,98%, поляки-рантье складали — в Херсонській — 5,1% і в Таврійській — 2,2%, ті хто утримував, ремонтував і будував житло — в Херсонській — 3,71% і в Таврійській — 0,92%, залізничниками були в Херсонській — 2,11% і в Таврійській — 1,31%.

Дуже цікавим є процентне співвідношення тих, хто в цих двох губерніях безпосередньо займався землеробством. Вони складали — в Херсонській губернії — 4,94% самостійної польської людності, або 10% поляків губернії, в Таврійській — 9,56% самостійного польського населення і 26,9%, тобто майже чверть всіх поляків губернії.

П о с и л а н н я

¹ Zalewski J. Bibliografia polskiej literatury rodzimej wydanej w ZSSR w 1917—1927. — Kijow, 1928. Centralna Polska Biblioteka na Ukrainie; Zalewski J. Bibliografia polskiej literatury rodzimej wydanej w ZSSR w 1928; Kijow, 1929. Centralna Polska Biblioteka na Ukrainie; Zalewski J. Wykaz książek w języku polskim wydanych w ZSSR w latach 1927—1929; poleconych dla bibliotek polskich. — Moskwa, 1930, Wydział Biblijgraficzny Główn. Wydz. Oświaty Politych. RSFSR; Zalewski J. Wykaz literatury o Polsce, Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi, Minsk, 1932, Białoruska Academia Nauk, sector Polski, nr. 2.

² Fryshmanowa. Książka polska w ZSSR w r. 1934 (bibliografia). Minsk, 1935. Biblioteka Państwowa; Instytut Bibliografii BSRR im W.I.Lenina; etc.

³ Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432—1798 гг. (Предисловие к 1 т. V ч. Архива Юго-Западной России). — Киев, 1870. — 94 с.; е г о ж е. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. Извл. из 1-го тома IV части Архива Юго-Западной России, изд. Киевской комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1867. — 62 с.; й о г о ж. Українські міста // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV—XVIIв. — Львів, 1904. — Ч. II. — С. 309—383.

⁴ Грушевський М.С. Барское староство: исторические очерки (XV — XVIII в.) — Киев, 1894. — 402 с.; е г о ж е. К польско-украинским отношениям Галиции. — Киев, 1905. — 112 с.; й о г о ж. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1912. — 2-е вид. доп. і перероб. — 528 с.; й о г о ж. Економічний і соціальний перелом XV—XVII ст. Господарство польського магната на Задніпров'ю. — Київ, 1917. — 96 с.; е г о ж е. Очерки истории украинского народа / Памятники исторической мысли Украины. — Киев: Лыбидь, 1990. — 398 с.

⁵ Грушевський М.С. Історія України-Русі. — Львів: 36. історико-філософ. Секція наук. т-ва ім.Шевченка. — Т. 3.: До року 1340. — Львів, 1900. — 770 с.; — Т. 4: XIV — XVI віки. — Відносини політичні. — Львів, 1907. — 535 с.; — Т. 5. — Ч. 1. — Устрій Українських земель XIV—XVII вв. — Львів, 1905. — 687 с.; — Т. 5. — Ч. 2. Церковний устрій: відносини в Українсько-Руських землях XIV — XVI ст. Львів, 1905. — С. 385—687; — Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV — XVII віків. — Львів, 1907. — 667 с.; — Т. 7: Козацькі часи — до 1625 року. — Львів, 1909. — 624 с.; — Т. 8. — Ч. 1: Роки 1626 — 1638. — 315 с.; — Т. 8. — Ч. 2.: Роки 1638 — 1647. — 1916. — С. 316 — 514; — Т. 8. — Ч. 3.: Хмельниччина в Розцвіті (1648 — 1650). — Київ — Відень, 1922. — Вид. 2-е; — Т. 9. — Ч. 1.: Хмельниччина роки 1650 — 1653. — Київ: Держ. вид-во України. — (ВУАН), — 1928. — 601 с.; — Т. 9. — Ч. 2.: Хмельниччина роки 1654 — 1657. — Київ, 1931. — С. 609 — 1631; — Т. 10. — Ч. 1.: Роки 1657. — Київ, 1936. — 393 с.

⁶ Багалій Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной Украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний). В XVI — XVII столетиях. — Харьков, 1886. — 358 с.; е г о ж е. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. — Т. 1. — История колонизации. — М., 1887; Заметки и материалы по истории Слободской Украины. — Харьков, 1893. — 176 с.; е г о ж е. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). историческая монография. — Т. 1. — XVII — XVIII вв. — Харьков: Изд. Харьк. городск. общества управл., 1905. — 568 с.; е г о ж е. Заселення Південної України (Запорожжя і Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків: Вид-во "Союз", 1920. — 110 с.; й о г о ж. Історія Слобідської України. — Харків: Основа, 1990. — 255 с. /Пам'ятки історичної думки.

⁷ Костомаров М.І. Богдан Хмельницький. Історична монографія. — Т. 11. — Тернополь: Руська історична

бібліотека під ред. Барвінського. — 195 с.; й о г о ж. — Т. VI. — Гетьмановане Ивана Выговського и Юрія Хмельницького. — Тернополь, 1891 — 1892. — 234 с.; — Т. VII. — Руїна I. Гетьмановане Бруховецького. — Тернополь, 1891 — 1892. — 151 с.; — Т. VIII. — Руїна II. Гетьмановане Многогрішного. — Львів, 1893. — 131 с.; — Т. IX. — Руїна III. Гетьмановане Самойловича. — Львів, 1893. — 215 с.; — Т. X—XI. — Ч. I—II. Мазепа. — Львів, 1896. — Ч. I. — 204 с.; — Ч. II. — 295 с.

8 Аркас М.М. Історія України-Русі / Вступне слово і коментарій В.Г.Сарбея. — Факс. вид. — Київ: Вища школа, 1990. — 395 с.

9 Lipinski Teodor. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisanija. — Т. 1.—3. — Warszawa, 1844—1846.

10 Lipinski Wacław, Szlachta na Ukrainie. 1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. — Kraków, 1909. — 88 s.; Lipinski W. Z dziejów Ukrainy. Książka pamiątkowa — Kijów, 1912.; Lipinski W. Z dziejów dawnych i najnowszych szkice i studia historyczne. — Warszawa. Wojskowy instytut Naukowo-Wydawniczy. — 1934. — 466 s.; й о г о ж. Україна на переломі, 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. — Відень, 1920. — 304 с. — Історичні студії та монографії. — Т. 3.

11 Szainocha Karol. Szkice historyczne. — Lwów, 1901 (Biblioteka "Słowa polskiego"). — Т. 1. — 181 s.; — т. 2. — 232 s.; — т. 3. — 215 s.

12 Jabłonowski Al. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Т. 7, część 1.: Ziemia Ruśkie. — Ruś Czerwona. — Warszawa, 1889. — 252 + 47 + 72 s.; — Т. 8.: Ziemia Ruśkie. — Wołyń i Podole — Warszawa, 1889. — 307 + XLVI s.; — т. 9. — Ziemia Ruśkie. — Ukraina (Kijów—Braclaw). — Dział 1. — Warszawa, 1903. — V + 491 + 331 s.;

— t. 10. — Ziemie Ruśkie. — Ukraina (Kijów—Braclaw). — Dział 2. — Warszawa, 1894. — 654 + LI s.; — t. 11. — Ziemie Ruśkie. — Ukraina (Kijów—Braclaw). — Dział 3. — Warszawa, 1897. — 736 + LIX s.

¹³ Pisma A. Jabłonowskiego. — T. II. — Kresy Ukrainne. — Warszawa, 1910. — 345 s.; — t. III. — Ukraina. — Warszawa, 1911. — 368 s.; — t. IV. — Wołyń, Podole i Ruś Czerwona. — Warszawa, 1911. — 532 s.

¹⁴ Jabłonowski Al. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczy Pospolitej. — Krakow: Acad. Um., 1912. — 366 s.

¹⁵ Cwięk Z. Wroblewski W. Przywodey powstania styczniowego. — Warszawa, 1955.; Gawronski Rawita Fr. Rok 1863 na Rusi; Ruś Czerwona i Wschod. — Lwów: Nakładem ks. Altenberga, 1902. — XLI + 352 + LIX s.; Gawronski Rawita Fr. Walka o wolność w roku 1863. — Lwów, 1913. — 145 s.; Grabiec J. (Dalrowski Józef). Rok 1863. — Wyd. 3. Poznań: Wielkopolska księgarnia nakład, K. Rziepeckiego, 1929. — 470 s.; Książek T. Młynarsky Z. Udział rosijan, litwinow, ukraincow w powstaniu styczniowym. — 1863—1864. — Warszawa: T-wo przyjaźni polsko-radziecki, 1962. — 50 s. Польский вопрос в газете "Русь". С предисловием Нестора. — М.: Издание газеты "Русь". — Т. 1. — 24 марта 1904 г. — 18 февраля 1905 г. — 434 с.

¹⁶ Jabłoński Henryk. Polska autonomia Narodowa na Ukrainie. 1917—1918. — Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, 1948. — 165 s.

¹⁷ Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 р. — березень 1921 р.) — Київ: Наукова думка, 1965. — 303 с.; й о г о ж. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році (Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція на Україні). — Київ: Наукова думка, 1962. — 440 с.; й о г о ж. Українська РСР у боротьбі проти

імперіалістичної агресії (1918—1920), — Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. — 68 с.; та ін.

18 Єрмоєнко Т., Калакура О., Чирко Б. Поляки в Україні // Віче. — 1993. — № 2. — 119—130.; Єрмоєнко Т.І. Польська національна меншина в Україні в 20—30-ті роки ХХ ст. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. — 74 с.; Чирко Б.В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні. — 1923—1930 рр. // Укр. іст. журнал. — 1988. — № 6. — С. 68—75; його ж. Національні меншості на Україні в 20—30-ті рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 51—64 та ін.

19 Кондрацький А.А. Поляки на Україні в Х — ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 1991. — № 12. — С. 83—96.

20 Лісевич І.Т. У затінку двоголового орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст.). — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. — 87 с.; його ж. Родом з України...) Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.). — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 102 с.; його ж. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864 — 1917 рр.) — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. — 240 с.; його ж. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864—1917) // Укр. іст. журн. — 1997. — № 2. — С. 43—54.

21 Палієнко В.І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні // Відродження. — 1994. — № 12. — С. 67—70; його ж. Польська людність Лівобережної України // Відродження. — 1995. — № 1. — С. 65—67; його ж. Поляки в Україні // Старожитності. — 1994. — № 5; його ж. Історичний досвід залучення національних меншин до розбудови Української держави // Державність. — 1994. — № 1—2. — С. 54—55; його ж. Польское население

Украины в середине 20-х годов // Этнографическое наследство и национальное возрождение. — Тезисы международной научной конференции. 23 - 25 апреля 1992 г. — Киев, 1992; Польська людність на Волині на початку ХХ ст. // Тези міжнародної конференції "Волинь і Волинське зарубіжжя". — Луцьк, 1994; Поляки Чернігівщини на початку ХХ ст. // Тези міжнародної науково-практичної конференції "Історія і культура Лівобережної України". — 15 - 17 травня 1996 р. — в 3-х ч. — Ніжин, 1996; Польська людність України, як барометр соціальної довіри до процесу державотворення в ХХ ст. // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — Міжнародна науково-практична конференція. 10—11 листопада 1994 р. — Київ, 1996; й о г о ж. Історичний досвід польського населення України щодо розв'язання проблеми регіональної політики в 20—30-х рр. // Регіональна політика України: наукові основи, методи, механізми / Збірник наукових праць. За матеріалами доповідей міжнародної науково-практичної конференції. — м.Львів, 1998. — Ч. I. — С. 119—125 та ін.

22 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. — СПб., 1903—1905.

23 Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Т. 1. — Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М.: Изд-во восточной литературы, 1962. — С. 149 - 150.

24 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1913. — С. 189—191.

25 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897г. — Т.VIII. — Волинская губерния — СПб., 1904. — С. XVII.

26 Там же. — С. VII — IX, 2 - 3, 86 - 87.

27 Там же. — С. 2 - 3, 86 - 87.

-
- 28 Там же.
- 29 Там же.
- 30 Там же. — С. 90—93.
- 31 Там же. — С. 164—165, 172—173, 180—181.
- 32 Там же. — С. 248—251.
- 33 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XXXII. — Подольская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 98—99.
- 34 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1913. — С. 141—142.
- 35 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XXXII. — Подольская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 98—99.
- 36 Там же.
- 37 Костомаров Н.И. Мазепа. Историческая монография. — М., 1882. — С. 154—159.
- 38 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XXXII. — Подольская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 98—99.
- 39 Там же.
- 40 Там же. — С. 256—257.
- 41 Там же. — С. 174—175, 178—179, 180—181.
- 42 Там же. — С. 104—105.

- 43 Jablonowski Al. *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej* — Krakow; Akad. Um., 1912. — S. 201—203.
- 44 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1913. — С. 173—174.
- 45 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. — Т. XVI. — Киевская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 88—89.
- 46 Там же.
- 47 Архив Юго-Западной России. — Киев, 1868. — Т. III. — Ч. II. — С. 94—97, 118, 142, 459.
- 48 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XVI. — Киевская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 88—89.
- 49 Там же.
- 50 Там же. — С. 258—261.
- 51 Там же. — С. 178—179, 184—185, 190—191.
- 52 Там же. — С. 258—259.
- 53 Там же. — С. 178—179, 184—185, 190—191.
- 54 Там же. — С. 92—93, 96—97.
- 55 Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. — Київ — Львів, 1913, — С. 161—164.

56 Jablonowski Al. *Historia Rusi południowej do upadku Rzezy Pospolitej Polskiej* — Krakow; Akad. Um., 1912. — S. 203—204.

57 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLVIII. — Черниговская губ. — СПб., 1905. — С. 2—3, 112—113.

58 Там же. — С. 202—203.

59 Грушевський М.С. *Ілюстрована історія України*. — Київ — Львів, 1913. — С. 161—164.

60 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLVIII. — Черниговская губерния. — СПб., 1905. — С. 2—3, 112—113.

61 Там же.

62 Там же.

63 Там же. — 308—311.

64 Там же. — С. 202—203, 208—209, 214—215.

65 Там же.

66 Там же. — С. 308—311.

67 Там же, — С. 202—203, 208—209, 214—215.

68 Jablonowski Al. *Historia Rusi południowej do upadku Rzezy Pospolitej Polskiej* — Krakow; Akad. Un., 1912. — S. 201—203.

69 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XXXIII. — Полтавская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 100—101.

- 70 Там же. — С. 186—187, 192—193, 198—199.
- 71 Там же. — С. 2—3, 100—101.
- 72 Там же. — С. 286—287.
- 73 Там же. — С. 186—187, 192—193, 198—199.
- 74 Там же.
- 75 Там же. — С. 286—287.
- 76 Там же. — С. 186—187, 192—193, 198—199.
- 77 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — XLVII — Харьковская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 102—103.
- 78 Там же. — С. 48—49.
- 79 Там же. — С. 2—3, 102—103.
- 80 Там же.
- 81 Там же. — С. 270—271.
- 82 Там же. — С. 188—189, 194—195, 200—201.
- 83 Там же. — С. 270—271.
- 84 Там же. — С. 188—189, 194—195, 200—201.
- 85 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XIII. — Екатеринославская губерния. — СПб., 1904. — С. VIII.
- 86 Там же. — С. 38—39, 74—75.

- 87 Там же. — С. 74—75.
- 88 Там же.
- 89 Там же.
- 90 Там же.
- 91 Там же. — С. 206—207, 208—209.
- 92 Там же. — С. 146—147, 152—153, 158—159.
- 93 Там же.
- 94 Там же. — С. 206—207, 208—209.
- 95 Там же. — С. 146—147, 152—153, 158—159.
- 96 Лісевич І.Т. В затінку білого орла польська національна меншина на Надніпрянській Україні в другій половині ХІХ ст. — на початку ХХ ст. / Київ: Інст. історії України НАН України, 1993. — 87 с.
- 97 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLVII. — Херсонская губерния. — СПб., 1904. — С. 2—3, 90—91.
- 98 Там же. — С. 286—289.
- 99 Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. — 1860—1890 гг. (Историко-экономическое исследование). — Черкассы: Сіяч, 1993. — С. 253.
- 100 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLVII. — Херсонская губерния. — СПб., 1904. — С. 44—47.
- 101 Там же. — С. 140—141.

- ¹⁰² Там же. — С. 90—91.
- ¹⁰³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLVII. — Город Одесса. — СПб., 1903. — С. 134—135, 152—153.
- ¹⁰⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — XLVII. — Херсонская губерния. — СПб., 1904. — С. 286—289.
- ¹⁰⁵ Там же. — С. 206—207, 218—219.
- ¹⁰⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLI. — Таврическая губерния. — СПб., 1904. — С. V—VI, 2—3, 94—95.
- ¹⁰⁷ Там же.
- ¹⁰⁸ Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. — 1860 - 1890 гг. (Историко-экономическое исследование). — Черкассы: Сіяч, 1993. — С. 253; Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. — Т. XLI. — Таврическая губерния. — СПб., 1904. — С. 192—193.
- ¹⁰⁹ Там же. — С. 200—201, 204—205, 218—221, 226—229, 234—239.
- ¹¹⁰ Там же. — С. 274—285.
- ¹¹¹ Там же. — С. V—VI, 2—3, 94—95.
- ¹¹² Там же. — С. 274—285.
- ¹¹³ Там же. — С. 192—193, 200—201, 204—205, 218—221, 226—229, 234—239.

З М І С Т:

Вступ	1
Розділ I. Польська людність Правобережної України.	6
Розділ II. Польська людність Лівобережної України.....	23
Розділ III Польська людність Півдня України.....	40
Післямова.....	52
Посилання.....	66

Підписано до друку 29.07.98 Формат 60х84 1/16

Ум.друк.арк. 4,54 Обл.вид.арк. 4,68

Тираж 100. Зам. 5 1999р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

